

Hayoc' vank'erę

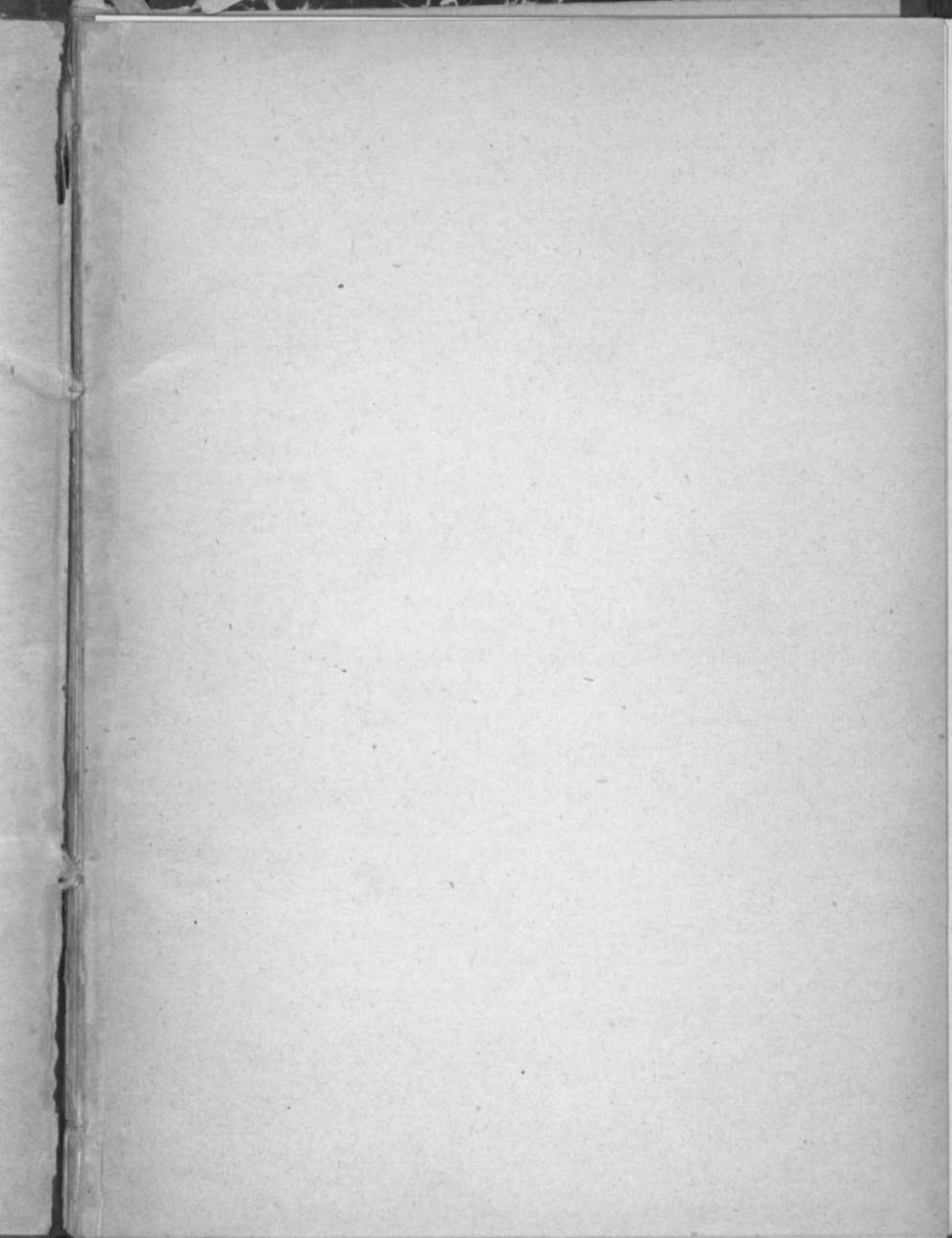
hamarôt tesowt'iwn

K. Kostaneanc'

Kostaneanc', Karapet

65

Goussen 3340

6

ՀԱՅՈՑ ՎԱՆՔԵՐԸ

ՀԱՄԱՌՈՑ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Կ. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆՑ.

— 34 —

ՄՈՍԿՈՎ.

Типографія О. О. Гербекъ, Чернышевскій переулокъ, домъ № 5-й.

1886.

0246

Дозволено цензурою. Спб. 1 Ноября 1885 года.

Ե Ր Ա Խ Տ Ա Ի Ո Ր Ա Ց

ԱՐԴԻ ՎԱՆՈՐԷԻՑ

ԶՕՆԵԱԼ

Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Տ. Տ. ՄԱԿԱՐԱՅ-Ա.

ՆՈՐԱՊԵՏԱԿ ԳԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ:

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

LIBRARY

1900

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

LIBRARY

1900

Ն Ա. Խ Ա. Բ Ա. Ն

Ճշգրիտ հասարակ է ելելուցի, որ փա-
ռարէ և չենէ պիտի է փառանքական

Սահակ Պարթև:

Հայաստանն իւր մէջ մի հզօր և միահիծան ազգ բո-
վանդակելու համար ունէր շատ անյարմարութիւններ, լեռ-
նային դիրքը, անմատչելի հովիտները, հաղորդակցութիւնը
գոժուարացիօղ կիրճերը, իշխանների ինքնապատան կեն-
ցաղը, սահմանակից զօրեղ տէրութիւնների միջամտու-
թիւններն և այլն՝ մեծապէս նպաստեցին, որ քաղաքական
միութեան կապը ոչ մի ժամանակ Հայոց ազգային միու-
թեան կապ չկալաւ: Բնդհակառակը՝ մենք գիտենք, որ դը-
րացի քաղաքակրթեալ ազգերը հիթանոսութեան դարե-
րում միշտ բարոյապէս իշխող եղան, իսկ քրիստոնէութեան
դարերում մինչև անդամ բռնացան նաև քաղաքական ազա-
տութեան վերայ: Հայերին մնում էր թերևս խառնուել
մի այլ զօրեղազոյն ազգի հետ և ջնջուել իվերջոյ աշխար-
հիս երեսից այնպէս, ինչպէս ջնջուեցան փիւնիկեցիք, բա-
բելացիք և այլք: Սակայն քրիստոնէական կրօնը Հնդկեց
Հայերին ազատութեան ելք. զի նա եղաւ Հայ ազգի բո-
լոր անհատներին իրար հետ կապող զօրութիւնը. նա իբրև

միարար յօդ ժողովեց և շաղկապեց չայոց տարակեղրոն մասերը և մի բարոյական համակեղրոնութիւն ստեղծեց:

Այս մեծ գործն յաջողուեցաւ Վ. գարում, երբոր Ս. Լուսաւորիչ դրեց չայաստանեայց Եկեղեցու կազմակերպութեան հիմքը և իւր քարոզութեան ձայնով նոր կիանքի կոչեց կոապաշտութեան խաւարի մէջ տոգորեալ չայ ժողովրդին. Տրդատ արքայն իւր հսկայական զօրութեամբ շխարդացաւ խափանել այդ կենդանարար ձայնը. զի ինքն ևս համոզուեցաւ թէ անյաղթելի էր Ս. Եւետարանի պաշտօնէի քարոզած ճշմարտութիւնը. նա «մեծահաստատ իշխանութեամբ» հրամայեց թօթափել հեթանոսութեան ծանր շղթաները և Քրիստոսի ծառայութեան «ամենանահելա լուծն» ընդունել:

Այդ նոր լուծը շոշափելի եղաւ չայ ժողովրդին Ս. Եւետարանի ոգին արտայայտող նոր հաստատութիւններով, որ հիմնեց Ս. Լուսաւորիչ: Նոցա մէջ նշանաւոր տեղը բռնում են վանքերը. զի նոքա սուաւելապէս նպաստեցին չայոց բարոյական և մտաւոր կրթութեանը և ամբապնդեցին ներդաշնակ միութեան կապը չայոց Եկեղեցու և իւր հօտի մէջ. ուստի և այդ երկուսի գոյութեան ջրջանում երբէք տեղի չունեցաւ մի կէտ, մի սահման, ուր նոցա շահերը միմեանցից անջատուէին և միմեանց հակառակ լինէին: Բնդհակառակը՝ բոլոր աշխարհային ծանր զրկանքների դնով պահպանուած չայաստանեայց Եւտփեական Սուրբ Եկեղեցին ցայսօր եղած է և է միակ հաստարանը, որի վերայ հիմնուած են թէ հօտի և թէ հոփուի գոյութեան իրաւունքները:

Ե.

Մարդս իւր կեանքի մէջ ունի մի վայրկեան, երբ զգում է կարօտութիւն առանձնանալու և մտախոհ լինելու։ Ե.յդ վայրկեանն է անապատականի որոնած կրճանկութիւնը։ Հին կրօնների մէջ ամենուրեք երևելի անձինք օրէնսդիրներ, իմաստասէրներ, մարգարէներ իրենց զործունէութիւնն սկսում կամ վերջացնում էին առանձնանալով։ Մարդկային բնութեան այդպիսի պահանջից յառաջ եկաւ կրօնաւորական կեանքը։ Վարերի ընթացքում զանազան կրօնների մէջ և զանազան պայմանների տակ դոյութիւն ունենալով, այդ կեանքը նուիրագործուեցաւ իվերջոյ և մեր Փրկչի օրինակով, որի աշխարհային կեանքի խորհրդաւոր վայրկեաններից մէկն էր քառասնօրեայ փորձութիւնն անապատում։

Առանձնական կեանքի հետ սերտ կապ ունի և ընկերական կեանքը։ Խնչպէսոր ներքին աշխարհի մէջ խորատու զուելու պահանջը մղում է մարդուս դէպի անապատը, այնպէս էլ մտախոհութեան արդիւնքը իւր նմաններին հաղորդելու պահանջը, որ նոյնպէս բնական է, մղում է նորան դէպի ընկերական կեանք։ Մարդկային բնութեան այս երկրորդ յատկութիւնն ևս երևեցաւ Աստուածորդու կեանքի մէջ, երբ անապատից դուրս գալով՝ մտաւ նա աշխարհ, ժողովեց աշակերտներ և քարոզեց իւր Աւետարանը։

Ահաւասիկ երկու բնական պատճառներ, որոնք յառաջ բերին երկու կրօնաւորական վիճակ՝ միակեցութիւն և եղբայրութիւն: Միակեցներն ապրում են մարդկային հասարակութիւնից հեռու լեռներում և անապատներում անձուկ և մենացեալ ձգնարանների մէջ: Աղբայրներն ապրում են մի կազմակերպեալ ընկերութեան մէջ վանքերում և մենաստաններում, թէպէտև հեռու ազմկալից աշխարհից և նոյն իսկ անապատական լռութեան զրդրկում: Արկուսի նշանաբանը մի է. նոքա ուխտում են աշխարհութեան և մենաւոր կեանք: Աոցա այս նշանաբանը կրկորցնէր անշուշտ իւր վսեմ խորհուրդը, եթէ նորա սրբագործող և նուիրական զօրութիւնը չլինէր նոյն ինքն կրօնը: Իբրև մի ամփոփումս վսեմ սկզբունքների կրօնն է միակ առաջնորդը, որ դարերի ընթացքում ուղեցոյց է եղել մարդիկներին ճանաչելու հոգևոր կեանքը և նորա ճշմարիտ վայելչութիւնները, որոնց առաջ ոչինչ են աշխարհիս ամենաբարձր վայելքները: Ամիայն կեանքի դառնութիւններից զզուած մարդիկ, այլ նաև մեծատունների, իմաստուններ և նոյն իսկ թագաւորներ թողել են իրենց աշխարհային շուքն ու առաւելութիւնները և բնորել են կրօնաւորի համեստ տարազը, որպէսզի հասնին ճշմարիտ երջանկութեան: Արօնաւորական վիճակը իբրև աստուածամերձ կեանք, հրեշտակային կենցաղ, գերմարդկային աշխարհ եղել է սրբութիւն և սրբերի վարժարան: Այնտեղ էին կեդրոնանում մարդկութեան բոլոր հոգեկան շահերը. այնտեղ էին զաւում կեանքի վսեմ խորհուրդներն և նպատակները. այնտեղից էին բխում ամենայն ճշմարիտ և աշխարհապէս պատգամները, որոնք աստուածային ծաղ-

ման զրոշմը կրկնով, առաջնորդում էին մարզիկներին մոտորութիւններից պատսպարուելու:

Այս վսեմ կեանքը դարերի ընթացքում մշակել է և իւր որոշ պայմանները, որոնց նպատակն է զերազոյն երջանկութեան հասնելու համար մեռցնել մարմինը և զօրացնել հոգին: Պահպողութիւնը, ծոմը, կուսութիւնը, աղքատութիւնը, ապօթքը և հնազանդութիւնը այդ կեանքի անհրաժեշտ պայմաններն են: Կնչպէս ամենայն մարդ կրօնաւորն էլ ապրում է աշխարհիս երևոյն, տեսնում է նորա բարիքը, անձնիշխան է ամենայն ինչ վայելելու, սակայն ինքն իւր յօժար կամքով առանց մեռած լինելու մեռցնում է իւր ցանկութիւնները, ուրանում է աշխարհիս գոյութիւնը և ընտրում է իրեն համար մի հոգեւոր աշխարհ: Այդ աշխարհն ըմբռնելու միակ միջոցը հաւատն է, որ կապում է մարդուս միաբը կրօնական սկզբունքների հետ և զօրութիւն է տալիս նորա բոլոր խորհուրդներին: Առանց այդ միջոցի՝ առանց հաւատի՝ կրօնաւորի գոյութիւնն անխորհուրդ է և անհասկանալի:

Ի.

Քրիստոնէական աշխարհի կրօնաւորական կեանքը զարգացաւ Պ. և Վ. դարերում, երբ հռովմէական կայսրների հալածանքները մղում էին քրիստոնէականներին քաղաքակրթեալ աշխարհից հեռու դէպի Ագիպտոսի և Աստրիքի անձանօթ լեռներն ու անապատները, երբ հեթանոսարքունիքների զեղխութիւնն ու շռայլութիւնն յարուցանում էին զգուանք նորահաս սերունդի մէջ և ստիպում էին նոցա զիմեւ պարզ և բնական կեանքի գիրկը և երբ

իվերջոյ քրիստոնէութեան առաքեալներն և վիաները, թէև իրենց արեան գնով, վաստկում էին նոր ժողովուրդ հիթանոսական անխորհուրդ ծէսերից զլուսած և երկնային կիանքի սիրով յափշտակուած:

Արօնաւորական կեանքի առաջին հիմնադիրն եղաւ Ս. Անտօն անպատականը, որ ապրեցաւ 250 թուից մինչև 356 թիւը ¹⁾. մի հարուստ ազնուական երիտասարդ էր նա. քսանամեայ հասակում վաճառեց իւր բնդարձակ և արգաւանդ հողը, զինը բաժանեց աղքատներին և ինքն առանձնացաւ Եգիպտոսի անապատները: Երեսուն և հինգ տարի շարունակ մաքատեցաւ իւր մարմնի հետ և ամէն փորձութիւններին յաղթելով, շահեցաւ իւր հոգու ազատութիւնը: Նորա երջանիկ առանձնութիւնը խանդարուեցաւ աշակերտներով, որոնք ժողովուրդեացն նորա շուրջը. հարեան ձգնաւորներն ևս սխեցին շրջապատել նորան և ուսանիլ նորանից աստուածդիտութեան դազանիքները. նորա համբաւին գալիս էին բազմաթիւ ուխտաւորներ, որոնք խրնդրում էին նորանից բժշկութիւն և թողութիւն. նոյն իսկ հիթանոս և քրիստոնեայ փիլիսոփաները բերում էին նորա առաջ իրենց տարակասութիւններն և կասկածները և լըսում էին նորանից հանճարեղ և խմսատուն պատասխաններ: Ս. Անտօնի մեկտարանն այսպիսով դառաւ մի ժողովարան, որին ուղղութիւն և ոգի տուողն էին նորա սրբութեան օրինակը, ոգիից խրատները և ջերմեռանդ աղօթքները: Այդ խառն բազմութիւնից կազմեց նա իվեր-

¹⁾ Եգիպտոսի կրօնաւորների մասին մեր տեղեկութիւնները քաղուածաբար թարգմանեցինք Փօնտալամբերի «Les moines d'Occident» գրքի Բ. գլխից:

Ջոյ մի եղբայրանոց, ինքն՝ առանձնական կեանքի առաջին կրօնաւորն եղաւ և նոր ընկերական կեանքի առաջին առաջնորդը կամ հայրը (ասորերէն արբա): Աղբայրանոցի բնակավայրն եղաւ Ագիպտոսի Հին Թերապիդը, այդ տեղը լցուեցաւ շուտով այնպիսի մի բաղմութեամբ, որ այլ ևս անապատական մեռելութիւնն անհետացաւ և տեղի տուեց միաբանական երգերին և անխոնջ մշակութեանը, որոնցով ոգևորուած էին Ա. Անտօնի աշակերտները: 310 Թուին նա առաջին անգամ դուրս եկաւ իւր անապատներից և բաղմութիւ միայնակեացների դուռնն անցած՝ մտաւ Աղէքսանդրիա, որպէսզի խրատուէ քրիստոնեաներին և ինքն էլ վկայէ Վրիստոսի աստուածութեան մասին Ալեքսիմիոսի հալածանքների ժամանակ արիօսեանդերն ևս այդ ժամանակ իրենց մոլորութիւններով դաշնակից էին հեթանոսներին: Ա. Անտօն մի փառաւոր ճակատամարտ ունեցաւ հաւատի թշնամիների հետ, կայսերական գործակալներին անպատուեց, նոցա ղենուորներին խրատիւ կշտամբեց, նոցա կայկայուն փաստերն հերքեց և շահեցաւ իրեն մի նոր հիւր, նոր բարեկամ, նոր աշակերտ՝ հռչակաւոր Ա. Աթանասին, որ քրիստոնէական եկեղեցու մեծ և պերճախօս եպիսկոպոսներից մէկն էր և ապա Ա. Անտօնի կենսագիրն եղաւ: Այս մեծ յաղթանակից յետոյ ժողովուրդը ոգևորուած ամէն կողմից դիմում էր նորան տեսնելու, հեթանոսները, մինչև իսկ քրմերը, հետեւում էին նորա քայլերին և աղաղակում էին, Թողէք մեզ տեսնել Աստուծոյ մարդուն: Ասկայն նա ածապարտւում էր դառնալու դէպի իւր Թերապիդը, Ձկները մեռնում են ասում էր, երբ հանում են նոցա ցամաք, ձգնաւորներն

էլ ուժաթափ են լինում քաղաքներում, դաւաններ շուտով
դէպի մեր լեռները, ինչպէս ձկները դէպի ծով: Մա կնքեց
այնտեղ իւր աւելի քան հարիւրամեայ կեանքը շարունակ
աճող աշակերտների և ուխտաւորների բազմութեան մէջ,
որոնք լսում էին նորա խրատներն և զմայլում էին ինչ-
պէս նորա մտքի կորովի վերայ նոյնպէս և նորա պատկա-
ռելի դէմքի գեղեցկութեան. զի երկար տարիներն և անձ-
նամաշ ճգնութիւնն իսկ չէին կարողացել քայքայել նորա
պարզութիւնն և զուարթութիւնը: Ա. Անտօն ունեցաւ և
օգնականներ, նշանաւոր տեղը բռնում էն Ա. Պօղ և երկու
Ա. Սախարները, սակայն նոր կեանքի կազմակերպութեան
նկատմամբ աւելի բարձր նշանակութիւն ունեցաւ Ա. Պաք-
միոս, որ քառասուն տարով աւելի փոքր էր Ա. Անտօնից
և վախճանեցաւ նորանից յառաջ: Մա եղաւ զրաւոր կա-
նոնադրութեան առաջին հեղինակը, աւանդութիւնն ասում
է, որ Ա. Պաքմիոս իւր կանոնների բնագիրն երկնքից ստա-
ցաւ Աստուծոյ հրեշտակի ձեռով: Ա. Անտօն այդ աստուա-
ծառաք կանոններն ընդունեց իւր կղբայրութեան մէջ: Ա.
Պաքմիոս այդ կանոններով հիմնեց Մեղրսի սփում Տա-
բեննի վանքը կամ, աւելի ճիշտ, մի միաբանութիւն ութն
վանքերից բաղկացած, որոնցից իւրաքանչիւրը կառավար-
ւում էր մի աբբայով և միացած մի սերտ կապով հնա-
զանդում էին միեւնոյն ընդհանուր առաջնորդի, հրամա-
նին: Միքանի հազար կրօնաւոր պատասպարուած էին նո-
ցա մէջ: Երբոր Ա. Աթանաս՝ արդէն հոգակուած իւր եռան-
դով արիւտեանների դէմ և իւր փառաւոր մաքառումներով
Առստանդ կայսեր հետ, դուրս եկաւ Աղէքսանդրիայից և
ռաբձրացաւ Մեղրսի վերայով տեսնելու այս բազմաթիւ

միաբանութիւնները, Ա. Պաքմիոս Հանեց նորա առջևը մի անհուն գունդ կրօնաւորների, որոնց մէջ նա ծածկում էր Համեալութեամբ իւր իսկ ներկայութիւնը: Ամէնքը կրգում էին սաղմոսներ և օրհնութիւններ, ամէնքը ողևորուած էին ճշմարիտ կրօնի նախանձախնդութեամբ և ներկայացնում էին մի այնպիսի բարոյական զինուորութիւն, որ կարող էր հեշտութեամբ յաղթահարել և սպառել բոլոր հերձուածները:

Եղիպատսի մենատանների հրաշալի պատմութեան մէջ ոչինչ այնպէս անհաւատալի չէ, ասում է Մօնապամբէր, ինչպէս նոցա թիւը. բոլոր արժանահաւատ հեղինակները միաբերան ընդունում են սակայն այդ թուերի հաւանականութիւնը: Աւ յիսուի, եթէ մտածենք, որ այս մի դաղթականութիւն էր քաղաքներից դէպի անապատը, քաղաքակրթութիւնից դէպի պարզ կեանքը, աղմուկից դէպի լռութիւնը, ապականութիւնից դէպի անմեղութիւնը, զարմանալի չէ տեսնել, որ միմիայն Ա. Պաքմիոսի վանքում ժողովուած էին երեք հազար կրօնաւոր նորա կենդանութեան ժամանակ և եօթն հազար նորա մահից յետոյ: Յետագայ այցելուներն և ծանապարհորդները տեսան այնտեղ մինչև 50 հազար մարդ միմիայն այն կրօնաւորների ընդհանուր ժողովում, որոնք հետևում էին Ա. Պաքմիոսի կանոնին: Եւստ տեպ էին պատահում առանձին վանքեր 2, 3, 5 հարիւր միաբաններով միեւնոյն արքայի ձեռքի տակ: Ա. Արապիոնի մօտ կային մինչև 10 հազար կրօնաւոր:

Գ.

Արօնաւորների մեծագոյն մասը բնակոււս էր հղբայրանոցում կամ վանքում: Նոքա միացած էին ընդհանուր կա-

նոններով և հասարակաց գործերով միեւնոյն առաջնորդի կամ արբայի ձեռքի տակ: Նոցա գործն էր աղօթիլ և աշխատել իւրաքանչիւրն ունէր մի ձեռագործ, որը նա կատարում էր առանց բաժանուելու իւր աղօթքից և հոգեւոր մարդութիւններից: Ա. Պաքմիտսի կանոններով իւրաքանչիւր վանքը բաժանուած էր միքանի ընտանիքի՝ նայելով այն ձեռագործին, որ ունէին ընտանիք կազմող ճգնաւորները: Եւրաքանչիւր ընտանիքն ունէր իւր առաջնորդը և բաժանուած էր խցերի, որոնցից իւրաքանչիւրը բովանդակում էր երեք ճգնաւոր, կային վանքեր, որոնք բաղկացած էին 30/40 ընտանիքից: Խալիպի հին երեւելի նկարիչները պատկերացնում են կրօնաւորների կեանքի առօրեայ վիճակը. տեսնում ենք նոցա իրենց կոշտ մազիղէն սե հագուստի մէջ կնկուղը գլխներին, այծի մորթը ուսերին ոմանց ծառ կտրելիս, ոմանց ձուկ որսալիս, ոմանց այծ կթելիս, ոմանց արմառ ժողովելիս, ոմանց խսիրներ հիւտելիս և այլն: Միւսներն զբաղուած են կարգալով կամ Ա. Գրքի մեկնութեամբ: Եյնպէս որ խցերը անապատում նման են մեղուի փեթակին, ինչպէս համեմատում է Ա. Նպիտիանը. այնտեղ իւրաքանչիւրն իւր ձեռքում ունի աշխատանքի մօմը և իւր բերանում սաղմոսերգութեան և աղօթքի մեղրը:

Արօնաւորների ձեռագործն էր մեծ մասամբ խսիրներ հիւսել, սակայն կային նոցա մէջ ամբողջ ընտանիքներ, որոնցից ոմանք ոստայնանկ էին, ոմանք հիւսն, ոմանք խաղախորդ, ոմանք բրուտ և այլն: Պարապմունքի ժամանակ խիստ պահպանուած էր ծոմը: Ենապատական Ա. Հայրերն և բոլոր կանոններն ամէնքի համար պարտադիր են համարել աշխատութիւնը և իրենք իսկ իրենց օրինակով աւելի բարձրացու-

եցլ են այդ օգտակար հրամանի նշանակութիւնը: 'Զէին բողոքում, չէին յայտնում բացառութիւններ այս ընդհանուր և անփոփոխ կանոնից: 'Նա, որ ամենից մեծն էր, նա ինքն էր առաջին մօտեցողը իւր ձեռագործին: Միանգամ երբոր Ս. Սահարն եկաւ տեսութեան Ս. Անտօնին, նոքա խաղոյն սկսեցին միասին գործել խտիր, շարունակ խորհրդակցելով հոգեշահ խնդիրների մասին. և Ս. Անտօնն այնպէս խրատուեցաւ իւր հիւրի ջերմեռանդութիւնից, որ համբուրեց նորա ձեռքն ասելով. Արքան առաքինութիւն է թափւում այդ ձեռքերից:

Իւրաքանչիւր վանքը ոչ միայն աշխատանքի մի մեծ վարժարան էր, այլ և միեւնոյն ժամանակ բարեգործութեան մեծ կրթարան: Արօնաւորները գործում էին բարիք ոչ միայն մէկը միւսի համար կամ միայն իրենց հարեան շրջակայ կարօտեալների համար, այլ նոցա սօք հասնում էր ուղեւորներին, ուխտաւորներին և ամէն մի պատահական նեղեալին: Վրիստօնէութեան դարերում երբէք տեսնուած չէ այնքան մարդասիրութիւն և այնպիսի համատարած քրիստոնէական ողորմածութիւն ինչպէս Ազխատոսի կրօնաւորների մէջ: Այլին նոցա մէջ այնպիսի վանքեր, որոնք ապաստարան էին հիւանդ երեխաների, կային և այնպիսիները, ուր ժողովւում էին խեղերն և անգամալոյժները. նոքա, որ իրենց ձեռքի աշխատանքով պահպանում էին այս մարդասիրական հաստատութիւնները, վստահութեամբ կարող էին պարծենալ մեծատունների առաջ և մատնացոյց լինելով իրենց այդ հաստատութիւնների վերայ բացազանչել: Ահա մեր գոհարները, ահա մեր մարդարիւնները:

Արօնաւորներն այդպիսի բարոյական գործունէութեան

ժամանակ խստապահանջ էին միմիայն իրենց անձի նկատմամբ, ցուրտը, տապը, սովը, ծախուրը, մերկութիւնը, անարգանքը, խոշտանդանքը և այլ ամենայն հարուածներն ու դառնութիւնները չէին հանում նոցա բերանից ոչ մի տրտունջի ձայն և բողոք. զի նոքա իրենց կոչումը հէնց այդ լայնասիրտ համբերութեան մէջ էին նկատում: Նոքա իրենց առօրեայ անպայման աշխատութիւնը, ազաշխարութեան խիստ վարժութիւնները և հիւրասիրութեան ու բարեգործութեան հոգսերը բարեխառնում էին հոգեւոր մշակութեամբ և Ս. Պօլքի ուսումով: Ս. Պաքմիտսի կանտններից մէկը անշուշտ պարտաւորցնում էր կրօնաւորին կարգալ Ս. Պօլքի զանազան մասերը: Եւս պարտաւորութիւնը կատարւում էր ճշտութեամբ, գրագէտները կարդում էին, անգրագէտները լսում կամ ուսանում էին: Վալիս էին նոցա մէջ և Աղէքսանդրիայի գիտնականներից ու փիլիսոփաներից շատերը, որոնք իրենց հետ բերում էին զանազան գիտութիւնների մի հարուստ պաշար: Անապատական առանձնութեան մէջ նոքա միջոց էին գտնում զտեղու իրենց գիտութիւնը հաւատի նկատմամբ, այդ գիտութիւնն աւելի կազդուրում էր նոցա հոգու կորովը, կրօնաւորներն այդ եկեղեցի ուսումնականների առաջնորդութեամբ սկսեցին մշակել աստուածաբանական և փիլիսոփայական շատ խնդիրները, որոնց օգնութեամբ նոքա համարձակ մանում էին պայքար հերձուածօղների հետ:

Պ.

Թերայիզի կրօնաւորներն այնքան աճեցան, որ յետոյ տեղի պակասութեան պատճառով փոխադրուեցան

Երարխա, Ըսորիք, Պաղեստին և փոքր Ըսխա: Եյս դադ-
թականութիւնների միջոցով կրօնաւորական կեանքը մտաւ
յիշեալ երկրներում և արմատ ձգեց նոցա մէջ, կրելով իւր
վերայ և յառաջագիտութեան դրոշմ: Ըռաջին անգամ ըն-
դունուած կանոններն հիմնուած էին առաւելապէս Ս. Ըն-
տօնի և իւր ընկերներէ կեանքի և գործունէութեան վերայ,
որքան և մօտ էին նորա բարոյական սկզբունքներին, այ-
նուամենայնիւ զի առօրեայ փորձերի բովում դառնաւ չէին:
Ս. Պաքմիոսի կանոնների մէջ մենք տեսնում ենք միայն կրօ-
նաւորների, որոնք կենդանացած են իրենց աշխատութեան
և ազօթքի մէջ և շատ սակաւ աղքատութիւն ունին Ս. Ընկե-
ղեցու վիճակի հետ. զի նոքա չունէին եկեղեցական աստի-
ճաներ, չէին հոգւում եկեղեցու հօտը և շատ սակաւ հան-
դիպում էին ծախսաւ առ ծախսաւ նոյն իսկ Ժողովոցի հետ,
որ կարօտ էր նոցա քարոզութեանն և օրինակին: Ըռաջինն
եղաւ մեծն Մարտիկ Սեսարացին, որ բարեփոխեց կրօնաւո-
րական կեանքի կազմակերպութիւնը: Նա ապրեցաւ 329
թուից մինչև 379 թիւը. սնաւ Սեսարիայում, Ս. Պօլսում
և Բթէնքում. ապա ճանապարհորդեց Եգիպտոս, Ըսորիք
և Պաղեստին. ծանօթացաւ կրօնաւորների կացութեանը,
և քսանն վեցամեայ հասակում վերադարձաւ իւր հայ-
րենիքը, ուր իւր հայրական կալուածքում բնակեցաւ և սկը-
սեց գործել անդ: Սեանքի հրապոյրներն և հեշտութիւն-
ները չկարողացան կորդել նորա հաստատուն նպատակները,
խստակրօն իւր առօրեայ կացութեան մէջ, հանապազ զբա-
ղուած Ս. Պրքի ընթերցանութեամբ և իմաստասիրու-
թեամբ, շարունակ հետեւելով իւր երկրի մշակութեանն և
ձեռագործին, նա բաւականանում էր միայն ջր հացով և

ջլով իւր ամբողջ նիւթական վաստակը, ինչպէս և իւր կարուածքի եկամուտները, մատակարարում էր հասարակաց, այսպիսի գործունէութեամբ նա նմանեցաւ Ազիզ-տոսի հայրերին, որոնցից զանազանում էր սակայն իւր անհուն հմտութեամբ հիթանոսական զիտութիւնների մէջ և կիրթ ճաշակով քրիստոնէական պերճախօսութեան մէջ. նա իւր պաշարեալ մտաւոր հմտութիւններն ևս մատակարարեց հասարակաց, գրելով իւր Աւեցօրէից ճառերը, որոնք բովանդակում են իրենց մէջ մի քրիստոնէական խորիմաստներով վեցօրեայ արարչագործութեան վերայ: Բրիստոնէական եկեղեցու հովիւներից մէկը լինելով, նա մի ճշմարիտ օրինակ է կրօնավոր եպիսկոպոսի. նա ձգտում է իրական կեանքը վերացականի հետ միացնել. նորա նշանաբանն է աշխատանք, պահեցողութիւն և զիտութիւն. նորա հայեացքով կրօնաւորն այն ժամանակ միայն պիտանի է եկեղեցու շահերին, երբ կարող է կառավարել ժողովուրդ, մշակել բարոյականութիւն և զարգացնել քրիստոնէական կեանքը: Ա. Բարսեղ իւր հայեացքների այս ծրագիրը զրեց 203 հարցմունքների մէջ, որոնց պատասխաններն ընդհանրապէս կոչւում են Բարսեղ Ախարացու կանոններ: Դոցանով նա հանդիսացաւ կառարելագործող Ա. Պօքմիոսի վանական կանոնադրութեան:

Ե.

Ա. Բարսեղի կանոններով վանական կեանքը զարգացաւ և կազմեց մի զօրաւոր ամրաւտակ հիթանոսական գաղափարների և հերետիկոսութեան դէմ: Մաքառումը

շատ եռանդուն էր և անվերջ։ Այս մաքառման մէջ կրօնաւորները շահեցան բաղմամբիւ թշնամիներ, սոքա էին հիթանոսներն և հերձուածողները, որոնք միացան և զրդռեցին կայսերութեան ժողովրդի մէջ ատելութիւն նոցա դէմ։ Հիթանոսների մէջ զիտնականները, փիլիսոփաներն և յառաջաւոր անձինք սկսեցին ծաղրել, անուանելով նոցա սև մարդիկ։ Ճաղրածութիւնները թափանցում էին մայրաքաղաքների ապականեալ դասակարգերի մէջ և զտնում էին արձագանգ։ աւելի զայրանում էին Հարուստ և ազնուական ծնողները, որոնք բաց աչքով տեսնում էին, որ իրենց որդիք և ժառանգները ծախում են իրենց գոյքը և դնում են կրօնաւորների յետեից։ Աւելի խիստ էին նոցա դէմ արիտսեանները, նոքա բանակից էին կայսրներին։ Սոստանդ և Վաղէս նոցա զրդմամբ մեծ հալածանքներ յարուցին։ Սոստանդի ժամանակ կրակ ձգեցին և վառեցին Ագիպտոսի վանքերն իրենց միջի վանականներով։ Ա. Աթանասի մահից յետոյ Վաղէսի հրամանով մի կայսերական զունդ ուղարկուեցաւ Ա. Պաքմիոսի հիմնած վանքների փրայ։ նոքա քանդեցին և պղծեցին սրբավայրերը և բողոքող կրօնաւորներին աքսոր վարեցին։ Այնուհետեւ Վաղէս միքանի հրամաններով փորձեց տապալել վանքերը, նախ՝ հրամայեց խուզարկութիւն անել Թերապիդում, բրոնել այն մարդիկներին, որոնք իբրեւ սինլքոր փախստականներ մտել էին վանք, և վերադարձնել նոցա իրենց նախկին պարապմունքին։ երկրորդ՝ հրամայեց ծառայեցնել կրօնաւորներին զինւորական ծառայութեան մէջ և նոցա, որոնք խոյս կուտան այդ պարտաւորութիւնից, տանջել գաւազանի հարուածներով։ Աստի հետեւեցան կապանք և աքսոր, որոն-

ցով վարատուեցան միարանութիւնները: Արբէք դողես
այնպիսի ծանր և վառեղաւոր շրջան չէ ունեցել Ս. Ազի-
զեցին, ինչպէս այլ տարօրինակ հալածանքների ժամանակ
կրք քայքայեալ հիթանոսութեան մէջ բուն դրած հիթ-
ուածոյնները, գործում էին իբրեւ քրիստոնեայ քրիստոնեա-
ների դէմ և Ս. Ազիզեցու հիմունքը խախտելու չափ յան-
դուցն նպատակով պատնայարանք էին դանում նորա մա-
քուր հովանու տակ: Այսպիսիներին աչքի առաջ ունի ան-
շուշտ Ս. Յովհանն Ասկերիւրան, կրք իւր մի ծառի մէջ, գրուա-
տելով Ս. Պրիգոր Առաւորչի վարքը, յանդիմանում է իւր
ժամանակի չար հովիւներին. նա ասում է. «աւուրքս չարու-
թեանն և փոխանակ հովուաց դայլք մտանն հօտապետք.
բանիւ ձեանան բարեպաշտք, և գործովք իւրեանց ուրա-
ցեալք են»: Պատմելով այն, որ Ս. Առաւորչ խոյս էր
տալին աշխարհային մեծութիւնից, սքանչելի վարդապետն
արդար յափշտակութեամբ բացատրանում է. «Այնպիսին,
գովեմ ևս հովիւ, զայնպիսին վերակացու. զի ոչ նա զհեա-
պատուոյն, այլ զհեա նորա պատիւն ընթանայր: Որ այս-
պիսի ոչ լիցի, ոչ հովիւ ուրեմն կոչի, այլ գող և աւաղակ,
դայլ ապականիչ՝ օցտելով զհօտն Քրիստոսի: Աւր կն բազ-
մութիւնք կրանկի եպիսկոպոսացն առաջնոց և վարդապե-
տացն, որք իբրեւ զիսայլան ծաղեցան յաշխարհի: Նորա
էին հովիւք ճշմարտք. իսկ սորա (այսինքն իւր ժամանակի
հովիւները) դայլք ապականիչք, ընկրմեալք յինչ և յու-
տացուածս մարմնականու. քանզի յաղութս արծաթոյ և հան-
գիծից խննչութեան, երկարաց և ջարաց և արօրածից
կղանց և հօտից և խաշանց բաղմանաւոյ և վասն պէտպէս
զօշաբաղութեանց բաղում ջանս և խօսս ի մէջ սոցա տե-

տանի, իսկ վաճն բանաւոր հօտից փրկութեան և բարութեան նախանձու և ոչ մի ինչ բան կամ հոգարարձութիւն։ Այս արգահատիկի միճակի համար անողոքելի Ա. հոռտորն արձակում է իւր խօսքի արագաթիւ շանթերը մետասկար հովիւների զլխին. Արդ լուարուք հովիւք, ազազակում է նա, մի գանձէք ձեզ գանձս յերկրի։ Արժաթ ձեր բազմացաւ, և բանն նուազեցաւ։ Պոյք ձեր ամեցին, և համարձակութիւնն լուաց։ Անրանիցն հոյք բազմացան, և բանաւոր ձեր հօտքն զիշատեցան։»

Աի ուրիշ ճառով «վանական կեանքի անկողնայինքնէն իւր» Ա. Յովհան Ոսկերեան պարզեց իւր բազմիցս յայտնած զազափարը վանական կեանքի կարեւորութեան և օգտակարութեան մասին, որով և մեծապէս խախտեց հակառակ բանակի զոյութեան հիմքը։ Հետեանքն այն եղաւ, որ բիւզանդեան կայսրները, թէեւ անզօր էին էական յիշափոխութիւն ձգելու և ուղղելու յիշեալ չարիքները, սակայն ազատութիւն և արտօնութիւնների շնորհելով կրօնաւորներին, միջոց տուին Ա. Ոսկերեանի նման արժանաւոր հովիւներին հիմնաւոր կերպով կազմակերպելու Ա. Ափեղեցու տնտեսութիւնը։ Այս եղաւ առաւելապէս կրօնաւորական ուխտերի և վանական կարգերի օգնութեամբ։ Ա. Անտօնի և Ա. Բարսեղ Անարացու սահմանած սկզբունքները մնացին առաջնորդ ամէն դաւանութեան քրիստոնեաների համար։ Հայաստանեայց Ա. Ափեղեցին ևս իբրեւ անգլանիկ եկեղեցի Արեւելքում իւր զոյութեան առաջին դարերից հետեւեցու նոյն սկզբունքներին, իսկ նոցա հեղինակներին դասեց իւր տօնելի սրբերի կարգը, յիշատակելով նոյա յիշատակն առանձին երգերով, որոնց մէջ Ա. Անտօնը

հռչակում է իբրեւ «բաժակ հոգեւորական լոկալ աստուածային ուրակութեամբ», իսկ Ս. Քարսեղ իբրեւ «լուսապայծառ խմսախւք լոյս եղելոց աշխարհի համաժառօր»:

Ռ.

Հայոց վանքերի առաջին կազմակերպութիւնն եղած է Ս. Լուսաւորչի հեղինակութեամբ, թէև աւանդութիւնն յիշում է ¹⁾ և այնպիսի վանքեր, որոնք գոյութիւն ունէին և նորանից յառաջ: Ս. Լուսաւորչի սահմանելով «վանքը մի եղբայրութիւն է», իւրաքանչիւր անդամը մի եղբայր է. նոցա միասին միացնող կապը բարոյական է. այդպիսի կապի ներկայացուցիչը եղբայրների համաձայնութեամբ ընտրած առաջնորդն է. իւրաքանչիւր եղբայր պարտական է անպայման հնազանդել առաջնորդին, նորա խրատներին ականջ դնել, նորա հրամաններին հպատակել. ոչ մի գործ առանց առաջնորդի կամքին լինելու չէ. նորա կամքից գուրս եկողը պէտք է ապաշխարէ. նորան արհամարհողը Աստծուն է արհամարհում. ոչոք չպէտք է իւր կամքով գործ խնդրէ առաջնորդից, այլ ինչ գործ առաջնորդն յանձնելու լինի, այն պէտք է ընդունի անտրտունջ. առաջնորդն ինքը պէտք է անհոգ չլինի. պէտք է ամէն բանի մէջ ծանարտասէր լինի. պէտք է եղբայրներին խրատէ խորազիտութեամբ, ինչպէս որ ժամանակը կամ իւրաքանչիւրի բարքն ու ընդունակու-

1) Ստեփաննոս Օրսեղեանն ասում է, որ Քանաչատի վանքն հիմնուած է Հայոց թուականից 400 տարի յառաջ այսինքն 112 թուին. Ս. Բարթուղիմէոս Առաքելոյ, Հոգեւայ, Երտազու և միջանի ուրիշ հին վանքերի հիմնարկութեան ժամանակ համարում են Բ. դարը:

Թիւնը կրներեն: Ա. Լուսաւորչի սահմանած վանքերի մէջ առաջնորդից զատ կան և ուրիշ պաշտօնատար անձինք. նոցա մէջ առաջինը տնտեսն է. Ա. Լուսաւորչ պատուիրում է տնտեսին չկորցնել, չծախել և դուրս չձգել Ա. Լեկղեցու անօթեղէնը. զի ինչոր հղբայրութեան համար է, այն «պարգև է Աստուծոյ». պատուիրում է մատակարարելու ժամանակ պահպանել հաւասարութիւն. ծերերին, հիւանդներին, տկարներին, ծանապարհորդներին, մշակներին իւրաքանչիւր արժանաւոր բաժինը տալ: Տնտեսից յետոյ գալիս են շաբաթաւորները, որոնք, ինչպէս երևում է, հերթապահ հղբայրներ են, որ վերակացու են նշանակւում կահկարասիքի պահպանութեան: Ապա հետեւում են «տեսուչք հիւրոց», որոնց պատուիրում է հիւրերի հետ քաղցր վարուել, հիւրերի պատճառով պահքը կամ աղօթքը չլուծել, ամէն բանի մէջ առաջնորդի հրամանին հետեւել և այլն: Ան և «տեսուչք եղանց հողագործաց կամ խաշանց արօտականաց և հօտից կլթոց և զրաստուց բեռնակրաց.» նոցա պատուիրում է հաւատարիմ լինել «որպէս Աստուծոյ գործավարք և իմաստուն մշակք արդիւնակատարք ¹⁾»:

Ա. Լուսաւորչի որոշած այսպիսի կազմակերպութեան շնորհիւ վանքերն ունեցան կրկնակի նշանակութիւն. մէկոր նոցա մէջ կազմուեցաւ նոր հասարակութեան համար մի կենդանի օրինակ. ժողովուրդն ընդօրինակում էր նոցա կարգերը, սովորութիւնները և գաղափարները. որով և հետ

¹⁾ Տէս Յաճախապատում — Հայոց վանքերի մասին բոլոր մեր տեղեկութիւնները, որ Զ. դիւից սկսած հաղորդելու ենք, քաղուած են Հայոց պատմիչներից. շատ տեղ շակերտով նշանակուած են նոցա խօսքերը Առանձին ծանօթութեամբ նոցա տեղը նշանակելն աւելորդ համարուեցաւ, զի մեծ մասն համարածնօթ է:

զհետէ կազդուբում էր քրիստոնէական կեանքի մէջ. կրկ-
նորդ որ նպատակ ունէր իրենց մէջ ուսում, դպրութիւն
և հասարակական կրթութիւն: Եւսման գործըստ ինչ ար-
միւր. Ա յիշէ, սպորտ և լիւսանք շինարարի միտման ի նոր
միւր. ի զանազ. մասնակցութիւն, զիսկ իր զգիւրման արեւ
աղծարարական ի նորի տարա. յիշում. ի միւր
բան. Եւսման ուսումը որ Ա. Լուսաւորիչ հիմնեց Հայու-
սանում, Բնականական վանքն էր, որ յիտոյ Ղլակայ Ա. Աւ-
րապետ կոչուեցաւ. շրջապատուած խիտ և ընդարձակ ա-
տաններով բարձր և դեղահայեաց բլուրներով, առողջա-
բար և բարեհամ տղիւրներով՝ այդ վանքը շուտով լցուե-
ցաւ մինչև վաթսուէն ճգնաւորներով. Ա. Լուսաւորիչ այդ
վանքին առաջնորդ կարգեց մի անապատականի, որին հրա-
ւիրել էր Երեմուտից, վանքի կառավարութեան համար
նշանակեց տաններէս դիւղ, օրոնք հարուստ և ընդարձակ
էին. նոցանից մէկը ունէր 3200 ծուխ և կարող էր զինուորել
վանքի թշնամիների դէմ 1040 հիծեալ, 840 աղեղնաւոր,
680 տիգաւոր և 280 պարսաւոր հետեակ զօրք: Բնակե-
նեան տեղի նախկին նուիրականութիւնը, քրիստոնէայ ճրդ-
նաւորների մաքուր կենցաղը, Ա. Լուսաւորիչ սահմանած
նոր տաները կարճ ժամանակի մէջ կապեցին նորահաստ
ժողովրդի սիրտը այդ վանքի հետ և զրաւում էին բազմա-
թիւ ուխտաւորների աւանդութիւնն առում է, որ միտն-
գամ, իրր մեծն Տրդատ իւր նախադարձներով եկաւ ճգնա-
ւորներից աղօթք և օրհնութիւն հայցելու, Բնականական
վանքում հաւաքուած էին հարիւր հազարից աւելի ուխ-
տաւորներ:

Բնականական վանքում, ինչպէս և Ա. Լուսաւորիչ հաւ-

տատաճ բոլոր վանքերում կրօնաւորները վարում էին «խա-
րաղեագգեստ, քարանձաւամուտ, միայնակեաց, խոտաբուտ»
կեանք. բնակում էին «դարամիտ խցերի մէջ», «ոմանք ծեր-
պիրում, ոմանք շատ նեղ խուղերի մէջ, ոմանք բացօթեաց».
Նոցա կենցաղական կանոնն էր նեղութեան, վշտի, չարա-
բանքի և բանտարկութեան համբերող լինելը. «ճշնաւոր-
ների զինւորութեան զէրք, առում է Ա. Առաւորիչ, մարմ-
նաւոր է, այլ հոգեւոր. նոքա պէտք է անխաղախ հետեին
բոլոր հոգեւոր խրատներին և մերկանան աշխարհացին բոլոր
ցանկութիւնները» : Նոքա մեծ յօժարութեամբ տանջում
էին իրենց մարմինը հոգեկան փեմ բաւականութիւն ձեռք
բերելու համար. այս երեւում է առաւելապէս նոցա կերա-
կոքի, զգեստի և բնակարանի կազմութիւնից : Վարդաբնակ
Խոտակերից վանքի միաբանների սնունդը միայն վայրի բան-
ջարն էր. Մաքննոցի կրօնաւորների զգեստը ուխտարի մոր-
թին էր. Քանաշատի կրօնաւորները, որ կոչւում են «մշտու-
պաշտօնք, սահմանաւորք», բաւականանում էին «չոր հացով
և լոկ ջրով» : այն էլ ճաշակում էին օրը մի անգամ երեկո-
ները առանց խօսելու. զօր դիշեր սղօթքի էին կանգնած, կամ
ինչպէս համեմատում է պատմիչը, «անշէջ կանթեղի նման
կախ էին» : արաստւորներից դատ ոչոք իրաւունք չունէր վան-
քից դուրս դալու. կիւրակի օրերն անգամ բաւականանում
էին միայն բանջարեղէնով և բնդեղէնով. չէին ճաշակում
ոչ իւղ, ոչ պանիր և ոչ անգամ հասարակ թան, ուստի
կոչուեցան թանտհաթք. միմիայն զլիւսւոր տներին նոքա
ճաշակում էին ձէթ և փոքր ինչ՝ զինի» : Աւանական կա-
նոնների տակ իրենց անձը ճշնոյ կրօնաւորներն անտար-
բեր չէին սակայն, երբ հասարակութեան բարոյական օգուտը

պահանջում էր նոցա ներկայութիւնն և մասնակցութիւնը մենք, գիտնեք, որ Ս. Սահակ Պարթև ունեցաւ վաթսուն աշակերտ, որոնք, ինչպէս պատմում է Խորինացին, մայրաքաղաքների անքուն ժրածան կրօնաւորների նման «խարաղ-նազգեստ, կրկաթապատ և բոկադնաց» մարդիկ էին և միշտ իրենց վարդապետի հետ միասին չըջում էին. Ս. Սահակ ինչպէս մի անապատական նոցա հետ միասին կատարում էր մշտական աղօթքով եկեղեցու կարգը, բայց միևնոյն ժամանակ ինչպէս աշխարհական մարդ կառավարում էր և երկրի գործերը:

Արօնաւորների ազդեցութիւնը այսպիսի մի խտակրօն սրբութեան շնորհիւ շատ փրկարար եղաւ ժողովրդի համար, աւանդութիւնները չեն սխալւում, երբ այդ ազդեցութեան չափը որոշելու նպատակով հաղորդում են զանազան նկարագրութիւններ, որոնք տանում են մեզ դէպի հրաշքների աշխարհը. այսպէս պատմում են, որ բաղմաթիւ ուխտաւորների մէջ անպակաս են եղել հիւանդներ, անդամալքածներ, զոսացեալներ և այլն, որոնք զանում էին բժշկութիւն կրօնաւորների աղօթքով. յիշում է նմանապէս, թէ կրօնաւորներն իրենց առաքինութեամբ նուաճում էին մինչև անգամ վայրենի զազաններին՝ արջերին, գայլերին, առիւծներին և կամ աղօթքով սատակեցնում էին վիշապներին: Կննակնեան վանքի կրօնաւորներից մէկը աղօթքով կապից այն զազանների բերանը, որոնք եկեղեցու լուսաբերներին պատառում էին: Եթէ Հայոց կրօնաւորների այսպիսի գերբնական շնորհը ժառանգել չեն նոքա, որոնք այժմ հասարակ ժողովրդի մէջ թուղթուղթով գիլկապուկ են անում, գոնէ այդպիսիների արդի գոյութիւնը պարզ

ապացուցանում է Հայ ժողովրդի նախկին սերտ կապն իւր վանքերի հետ:

Արօնաւորների բարոյական ազդեցութիւնը շատ աւելի հեռու էր տարածւում քան իրենց նեղ ու անձուկ տաղաւարների սահմանը. նոցանից պատկառում էին աւաղակներն և յուզկահարները. նոցա զօրութեամբ շեղոքանում էին յարձակմունքներն, յափշտակութիւններն և անակնունքի կոտորածները: Աղիշէն գեղեցիկ պատկերացնում է Արազամ Խոստովանողի նկարագրութեամբ նոցա այդ բարոյական նշանակութիւնը. Ի լուր համբաւոյ նորա, ասում է, իմաստնացան տղէտք, և ի տեսիլ մերձաւորութեան նորա զբաստացան լիտիք, բնակեալ էր ըստ մարմնոյ ի նեղ խցկանն և ահ սրբութեան նորա անկեալ էր զհեռաւորօք և զմերձաւորօք: Յոյնք երանի ետուն վասն նորա աշխարհիս Հայոց, և բազում բարբարոսք փութացան տեսանել զնա մարմնով, սիրելի եղև նա սիրելեացն Աստուծոյ և զբազումս ի թշնամեաց ձմարտութեանն ած ի հաւանութիւն սուրբ սիրոյ:

Բ.

Ս. Լուսաւորչի հաստատած վանքերը, որքան և օգտակար էին, լիակատար բաւականութիւն չէին տալիս նորածին քրիստոնեայ հօտին. զի սա կարօտ էր տակաւին գործնական վարժանների, ուր կարողանար տեսնել քրիստոնէական կիանքի ջօշափելի պատկերը և ուսանէր նորա գործածութեան եղանակը: Ս. Լուսաւորչի թոռան թոռը մեծն Ներսէս Պարթև եղաւ այն առաջին անձը, որ տուեց Հայ ժողովրդին գործնական վարժարաններ: Սա ոչ միայն, ինչ-

պէս վկայում են պատմիչները հաստատեց բոլոր զաւա-
նեւում յունարէն և ասորերէն զպրոցներ, այլ և բարեկար-
գեց շայտց կրկիրը, հիմնեցով վանքեր, օտարանոցներ, հի-
րանոցներ, հիւանդանոցներ և ուրիանոցներ: Այս նոր կար-
գերէ նշանաւորութիւնն այնքան աւելի մեծ է՝ երկի, որքան
աւելի խորին հետաքննութեամբ ծանօթանանք նոցա հան-
դէս դալու ժամանակին. եթէ մեծն Ներսէս ոչ այդ ժա-
մանակի, այլ մեր արդի ժամանակների համար պէտք է
ծնուած լինէր, նորա տաճմանած կարգերն այնուամենայ-
նիւ իրեն ժամանակը նշանաւորող երեւոյթներն եղան և
մեծագէս նպատակցին շայտց բարքերի պնդանալուն: Այս
ժամանակ երբ անգլիութիւնը բուն էր գլխի քրիստոնէու-
թեան անունը կրօղ շայերի մէջ, երբ հիւանդներին, ան-
դամաւորներին հարածում էին շէնքից գէպի անապատ-
ները, երբ օտարականներին և եկաւոր հիւրերին մերժում
էին, երբ աղքատները, որբերը և ծերերը լքալ վարակալ
սովամահ էին լինում, մեծն Ներսէս դործեց և քարոզեց
իբրև գործնական վարդապետ: Վարդըւմ էր ողորմածու-
թիւն, և հաստատեց աղքատանոցներ, քարոզըւմ էր գլխա-
սրբաութիւն, և հաստատեց ուրիանոցներ. քարոզըւմ էր
մարդասիրութիւն, և հաստատեց հիւրանոցներ և օտարա-
նոցներ, քարոզըւմ էր անձնութեան և բնկերսիրու-
թիւն, և հաստատեց մենաստաններ, անապատներ և եղ-
բայրանոցներ. քարոզըւմ էր ուսում, դիտութիւն և լու-
սաւորութիւն, և հաստատեց որբանոցներ և վարժարան-
ներ: Նորան աջակից էր ընդհանուր բազմութեան հաւա-
նութիւնը. զի նա այդ խնդիրների համար գումարում էր
ազգային — եկեղեցական ժողովներ, որոնց որոշմամբ սահ-

մանում էր նորահաստատ կարգերի նիւթական ապահովութեան համար մշտական աղբիւրներ՝ այն է գիւղեր, ագարակներ, անտառներ և այլն։ Մեծն Ներսէսի հաստատած այս կարգերից յետոյ, ինչպէս վկայում է Խորենացին, Հայոց երկիրն այլևս չէր «որպէս բարբարոսս այլանդակալս, այլ որպէս զբաղաբացիս համեստացեալս»։

Թէ մեծն Ներսէսի բարեկարգութիւնների գաղափարն արմատ ձգեց Հայոց մէջ, այդ երևում է նորանից, որ յետագայ դարերում ևս զոյութիւն ունէին նմանօրինակ հաստատութիւններ։ Ե. յայէս՝ մենք դիտենք, որ Չ. դարում Սիւնեաց աշխարհի մէջ Արասի վերայ շինուեցաւ Գիւտայ վանքը, որ մի ուրկանոց ունէր, ժամանակի առաջնորդներն յասկացուցին այդ վանքին առանձին այգիներ Արասի ափում, վանքի հարստութիւնն երևում է Ստեփաննոս Օրպէկեանի խօսքերից, որ ասում է թէ նա ունէր այն ժամանակ 1000 արջառ, 12 հազար ոչխար, 700 ուղտ, 600 ձի, 400 էշ և 170 կատկական այգիների մշտութեան համար։ Ե. յայտի մի ուրկանոց կար Սիւնեաց աշխարհում Ժ. դարում, կրք շինուեցաւ Նորավանքը. այդ ուրկանոցը Ստ. Օրպէկեանն անուանում է «քոդատուն»։ Չ. դարում Բնաստաս կաթողիկոսը շինեց Մատիսի ստորոտում Եկոռի գիւղի մօտ մի վանք «ի տաժողութիւն Հանդստեան հիւրոց և տնանկաց և աղքատաց»։ Ժ. դարում Դ. իրակ զաւառի Հոռոմոսի վանքը կոչւում է «ասպնջականոց»։ Բողոքիք պատմում է, որ այդ ասպնջականոցի հիմնադիր Յովհաննէս վարդապետը, կրք հանդիպում էր աղքատներին, հանում էր իւր զգեստը և տալիս էր նոցա. Ծովնորդների համար վանքում պատրաստել էր հանդստա-

նալու տեղ այնպէսոր օտարներն անգամ հանգստանում էին անդ, ինչպէս իրենց տան մէջ» . այդպէս և եղիլ է Զոռոմոսի վանքն Եսողիկի ժամանակ. ԺԻ. դարում մի ընդարձակ հիւրատուն է եղիլ Սանահնի վանքում: Անւոյ Ս. Փրկիչ եկեղեցու մօտ ևս մի օտարանոց է եղիլ, ուր մշտապէս ձրի հաց և տեղ էին տալիս եկաւորներին և օտարներին. 1173 թ. Անւոյ քահանաներից մէկը Տրդատ երէցը տուել է այդ օտարանոցին չորս այգի, երկու տուն և արտեր, որպէս զի դոցանով շահուն եկաւորները: Սոցա նման են եղիլ և Ուշաունիքի Նարեկայ վանքը, Վերջանի Խլածորի վանքը, Անձեացեաց Զոգեաց վանքը, որ միևնոյն ժամանակ մի կուսանոց էր, և այլ շատերը: Զայոց աղքատների, հիւանդների և ամէն տեսակ կարօտեալների ապաստարաններն էին նոքա. այս աղցաւոր և վշտալի աշխարհիս երեսին միմիայն նոցա մէջ կենդանի հնչում էր աստուածային սփոփիչ ձայնը, թէ Նկայք առ իս ամենայն աշխատեալք և բեռնաւորք և ևս հանգուցից զձեզ: Ինչպէս տեսնում ենք արձանագրութիւններից, բարեպաշտ Ժողովուրդը նուիրում էր այդ վանքերին արտեր, այգիներ, ջրաղացներ, ձիթահանքեր և այլն, որպէսզի նոցա բերքը ձրիաբար բաժանուի կարօտեալներին:

Զայոց վանքերի այն առաւելութիւնները, որոնց մասին էր ցարդ մեր խօսքը, բոլորովին նահանում են նոցա գլխաւոր կոչման առաջ, որ է սպասաւորել Ժողովրդական կրթութեան և լուսաւորութեանը: Սոցա գործունէութեան

Թեանն այսպիսի մի ասպարէզ և ասպագայ որոշողն եղաւ
դարձեալ Ս. Պօլիգոր Լուսաւորիչ, Նա Հաւանեցնում էր
Թագաւորին, ասում է Ագաթանգեղոս, որ զանազան տե-
ղերում մանուկներ ժողովին ուսում տալու համար. և
Թագաւորն հրաման տուեց Հայոց տահմանների զանա-
զան դաւառներից հաւաքել մանուկներին դպրութեան ար-
ուեստի համար, և նոցա վերայ հաւատարիմ ուսուցիչներ
կարգել. և դպրոցների համար հասոյթներ ևս նշանակեց:
Իսկ այս Լուսաւորիչ անդադար դրում էր Աեսարիա և
խնդրում էր Ս. Ղևոնդ հայրապետից, որ դպրութեան
հմուտ մարդիկ ուղարկէ Հայաստան. զի «երկրի մանուկ-
ները տակաւին դպրոցումն էին, հունձը շատ էր և մշակները
սակաւ»: Պրէթէ հարիւր տարի ժամանակ հարկաւոր եղաւ,
որ Լուսաւորիչ ջանքը արդիւնաւոր լինէր Ափղեցու հա-
մար և հունձին համապատասխան մշակներ հասնէին. և
այդ այն ժամանակ, երբ մեծն Ներսէսի բացաճ դպրոցնե-
րից հանդէս եկան Ս. Սահակ Պարթևի և Ս. Մեսրոպ
Մաշտոցի նման հայրեր, որոնք Հայոց դրերի զիւտը յա-
ջողեցուցին, Ս. գիրքը հայացուցին և ազգային դպրութեան
նոր դարադրուին ընծայեցին:

Իսկ երբ Պարսից հալածանքների երեսից Հայոց եկե-
ղեցական դասը բռնութիւնների ենթարկուեցաւ, կրօնաւոր-
ներն հարկի տակ դրուեցան և արժանաւոր հովիւները տա-
տաշխարհ քարտուեցան, երբ Ս. Վարդանանց պատերազմից
յետոյ Հայոց բազմութիւնն ևս տարագիր ցրուեցաւ լու-
նիրն ու անապատները և մի ընդհանուր յուսահատութիւն
Թագաւորից ամէն տեղ, այդ իսկ ժամանակ պարսկական
բռնութեան դործած բարոյական աւերակների տակից նո-

րափետուր զարդարուած հանդէս կիաւ Հայոց եկեղեցական ուխտան իւր վանքերով, որոնք այնուհետեւ Հայոց բարոյական պաշտպանութեան համար եղան «սինք աշխարհի, պարիսպք ընդդէմ թշնամոյն և անտեղք լուսաստուք յերկրի» ինչպէս նմանեցնում է նոցա իւր բանաստեղծական հանձարով Շնորհալին Աերսէս: Այդ նոր վանքերի մէջ ղեկավարութիւնն այլ ևս տարի և յոյն կրօնաւորների ձեռքը չէր. այստեղ ժողովուած էին կիանքի և հալածանքների փորձութեան բովեց կրած Հայ կրօնաւորներ, որոնց որտի մէջ վառ և բորբոք էր ազգային եկեղեցու ինքնուրոյնութեան նախանձը. այստեղ դործում էին այժմ Վիւաի, Յովհան Մանգալունու և Բարդէնի նման գիտնական և անկախ հայրապետներ, Լեզնիկ Աղբաջու, Մովսէս Խորենացու, Լեզիշէի և Փարպեցու նման կրօնաւորներ, որոնք մի ձեռով տարածում էին լուսաստորութիւն և ծաղիկեցում էին դպրութիւնը, միւս ձեռով հեռու էին մղում բարոյական թշնամու զաղապողի յարձակումներն և խրատումները: Գլխաւոր տեղն այդ վանքերի մէջ անշուշտ Վազարշապատու Ասթուղիկէ Եկեղեցուն է պատկանում. գեո Աորիւն Աքանշէլին նորա մասին փայտւում է, թէ «այնտեղ ինքնաբերաբար գաղիս էին շատ ուսումնատենչ բազմութիւն և թափւում էին անտուածային գիտութեան սղբիւրի վերայ. զի Երարատեան գաւառի մէջ թաղաւորների և հայրապետների կայանքում ըզնեց Հայերի համար շնորհք»: Վահան Մամիկոնեանը ուրիշների կարգում Ասթուղիկէ Եկեղեցին էլ նորոգել տուեց և այնտեղի վերաստեղծութիւնն յանձնեց Ղազար Փարպեցուն: Վահանեց զառ այդ հաստատութեանն օգնում էին և Ամմարտական իշխանները:

«պողովք և ամենայն պիտոյիւք», երբ Ղազարի թշնամիներն իբրև լըյսի թշնամիներ՝ վանեցին նորան վանքից և յափշտակեցին նորա կայքի հետ միասին նաև նորա յունարէն դռքերը, այնուհետև Մայր Լեկեղեցին մնաց զուրկ լուսաւորչական անունից և պահպանուեցաւ միայն իբրև մի նշանաւոր հնութիւն մինչևոր ԺԼ: Դարում նորոգուելով վերտին գտաւ իւր նախկին գիւրքը:

Աթուղիկէ եկեղեցուց յետոյ նշանաւոր էր Խնակնեան Ս. Արապետի վանքը, որի կրօնաւորների թիւը Չ. դարում հասնում էր մինչև 400ի. կոչում էր «մեծահանդէս մայրաքաղաք». այնտեղ ծաղկեցաւ և գիտութիւնը. Չ. դարի առաջին տոմարագէտն հայր Աթանաս, որ պատմիչների վկայութեամբ տեղեակ էր բոլոր ազգերի տոմարին, Խնակնեան վանքի կրօնաւորներից էր և 551 թուի Վուռի ժողովում կազմեց Հայոց ազգային եկեղեցական տոմարը: Այս վանքի առաջնորդներից մէկն էր Յովհանն Կախակոպոս Մամիկոնեան Տարօնի պատմիչը: Լ. դարում, երբ Պարսիկներն յարձակուեցան Տարօնի վերայ, Խնակնեան վանքի կրօնաւորները թուով 395 վտանգի ժամանակ ժողովուրդին օգնելու համար «սևազգեստ մոմեղինօք և կնիզաւորք» ձեռները» խաչադրօշ բարձրաբուն «զուրա եկան թշնամու բանակի դէմ և պատերազմ վարեցին Հայոց զնդերի հետ միասին: Եւ Ղլախայ վանքի վերայ մեծ խնամք ունէին Մամիկոնեան և Ամասարական տոհմերը. բազմաթիւ գիւղեր, ընդարձակ կալուածներ և առատ տուրքեր էին սահմանուած «մեծահանդէս մայրաքաղաքի» պայծառութեան համար. Ս. Արապետի անունը՝ նուիրական ամէն Հայի համար՝ առաւել մեծ ոգևորութիւն էր ազգում Տարօնի ժո-

ղովորէին և նորա իշխաններին. պատերազմների, վտանգների և ամենայն դժուարին վիճակի ժամանակ նոցա բացազան-
շութիւնը Ս. Ասրապետի անունն էր. այդ պատճառով ա-
մէն մի յաղթութեան առաջին նուէրը նորան էին մա-
տուցանում և ամէն մի վրէժխնդրութիւն նորա անունով
էր լինում:

Գլխակայ վանքի նման Լ. դարում ծաղկեցան միքանի
այլ վանքեր. պատմիչներն յիշում են Երագածոտնի Ս.
Նատուածաճնի անունը. սորա ղեկավարն էր Թէոդո-
րոս Քոթինաւորը, որին աշակերտել էին Սահակ Զո-
րոփորեցին և Յովհան Օձնեցին: Եթէ այսօր անցյալու-
թեան մատախուղի տակ ծածկուած է Երագածոտնի Ս.
Նատուածաճնի տեղը և պատմութիւնը, Զորոփորեցու գե-
ղեցիկ շարականներն և Յովհան խմատասէրի ոգեղից ճա-
ռերը, մեծապէս փայլեցնում են այդ վանքի առաջնորդի
անունը: Ինչպէս Յովհան Իմաստասէր վկայում է, Թէո-
դորոսը ոչ միայն իւր գիտցածն էր հաղորդում աշակերտնե-
րին այլև շատ տեղերից ամենաբաւ բաները ծաղկաբաղ անե-
լով, լրացնում էր նոցա ուսման ծարաւը և իւր գիտու-
թիւնը շարունակ կատարեւրագործում էր: Եյս երևում է և
Օձնեցու ունեցած պատրաստութիւնից. Յովհաննէս Աս-
թուղիկոսն ասում է, որ նա «հմուտ և տեղեակ էր քեր-
թողական շարադրաց և կրթական վարժից թէոնականաց»:

Մի նշանաւոր կեդրոն էր և Երակայ Գալլէվանքը,
որի առաջնորդն Լ. դարում Բարսեղ Ճոնն էր. սա, ինչ-
պէս յայտնի է, գրեց Ս. Մարկոսի աւետարանի մեկնու-
թիւնը և իրեն ժամանակի «խմատուն մարդիկներից» մէկն
էր. Աիրակոս Գանձակեցու ասածով՝ նա ընտրեց և խմբադ-

րեց այն շարականների ժողովածուն, որոնք եկեղեցիներում
ընդունւեցան և կոչւեցան Ճօնընտիր: Սակայն բոլոր այս
վանքերի մէջ կրթական նշանակութեամբ ամէնից բարձր
տեղը պատկանում է Սիւնեաց Վարդապետարանին:

Ժ.

Ըւանդութիւնը շատ խորին հետեւիւն է ընծայում
Սիւնեաց Վարդապետարանին և նորա ծագումը հասցնում
է մինչև Առաքեալների ժամանակը. այդ վանքը նոյն իսկ
Տաթևու կամ Ս. Եւստաթէոս Առաքելոյ ուխտն է. սակայն
նորա նշանակութիւնը բարձրացաւ այն ժամանակ, երբ
մեծն Ներսէս և Սահակ Պարթև շնորհեցին նորան
արտօնութիւններ: Ե. դարում Սիւնեաց Եմանիա կաթսկո-
պոսը մի գալոց հաստատեց այստեղ և Ինիամին անու-
նով մէկին, որ Ս. Թարգմանիչների աշակերտներից էր, վար-
ժապետ կարգեց: Ստեփաննոս Օրպէլեանն ասում է, որ
Սիւնեաց Վարդապետարանը «գիտութեան աղբիւր էր և իւր
մէջ պայծառացած գալոցներով ամէն հայ գիտունների
գլուխն էր. զի Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ սորան էին տուել
արտօնութիւն Ս. գիրքը թարգմանելու և մեկնելու»: Չ.
դարում այս Վարդապետարանի գլխաւոր ղեկավարն էր
Սիւնեաց Պետրոս կաթսկոպոսը, որ «Մովսէս քերթողահօր
աշակերտն էր, քաջ հռետոր և անյաղթ փիլիսոփայ, քեր-
թող և թարգմանիչ». նորա աշակերտներից էր իւր յաջորդը
Մաթուսաղա կաթսկոպոս, որ ոչ միայն Սիւնեաց Վարդա-
պետարանը ծաղիկեցուց, այլև Ե. դարում հիմնեց Արշա-
րունիքում Վարդիկ Հայր վանքը, որ կարճ ժամանակի

մէջ լցուեցաւ զանազան գաւառներից եկած աշակերտներով: Մաթուսաղային հռչակում են պատմիչներն իբրեւ «մեծ քերթող, փիլիսոփայ, ամէն առաքինութիւններով զարդարուած, քերթողութիւնն ուսած և ճարտասանականով վարժուած, փիլիսոփայական արուեստին հմտացած, ամենայն իմաստութեամբ լի և գիտութեամբ կատարեալ» անձն:

Եթէ եղիւ են Հայաստանում վանքեր, որոնց փառքը և անշքութիւնը կախուած է եղիլ պատահական հանգամանքներից, Սիւնեաց Վարդապետարանը նոցա շարքում չէր հին ժամանակ: Եյստեղ մշտապէս լոյս էր տալիս գիտութեան ճրագը. նոր անձինք կամ նոր հանգամանքներ միայն աւելացնում կամ պակասեցնում էին այդ լոյսի պայծառութիւնը, այլ երբէք չէին հանդցնում: Սիւնեաց Վարդապետարանի այսպիսի յատկութիւնը և նորա ունեցած համարումն Հայոց մէջ մասամբ կարելի է պատկերացնել Սիւնեաց Ստեփաննոս կաթսկոպոսի կեանքով. սա Հայոց նշանաւոր երգիչներից մէկն է. իւր սկզբնական կրթութիւնն առաւ Վոնի կաթողիկոսարանում և ապա մտաւ Մաքենոցի վանքը. պատմիչն ասում է, որ «մի քանի տարի յետոյ, երբ հասակն առաւ, անպատշաճ համարեց տգիտութեան խաւարի տակ մնալ, այլ աշխատում էր գիտութիւն ձեռք բերել. ուստի աճապարեց, գնաց դէպի գիտութեան աղբիւրը այսինքն Սիւնեաց Վարդապետարանը, որ բոլոր Հայ գիտունների զխաւար տեղն է. ինչպէստոր աթինացիք Յունաց և Հռովմայեցւոց մէջ ծոխացած էին և գիտութեան մայր էին կոչում, այնպէս էլ սոքա Հայաստանում: Ստեփաննոսն աշակերտ եղաւ Սիւնեաց Մովսէս կաթսկոպոսին. շուտով հմտացաւ աստուածային գիտու-

Թիւններին և հրաման առնելով կախկոպօսից, նստաւ րաբունական ամբիոնը» ու մեկնում էր վարժարանի աշակերտների առաջ աստուածային դրքերը. այնտեղից կիւաւ, մնաց կաթոլիկոսարանում և չէր դադարում երբէք հին և նոր կտակարանները մեկնելու. պատահեցաւ, որ միանգամ հաւատի մասին վէճի բռնուեցաւ մի իշխանի հետ. և որովհետեւ «արտաքին փիլիսոփայական արհեստին» հմուտ չէր, իշխանը նորա խօսքերին չհաւանեցաւ և անպատուեց նորան, անուանելով «տգէտ». այն ժամանակ Ստեփաննոսը ծածուկ հեռացաւ քաղաքից և իւր տարազը փոխելով զնաց Ս.Պօլիս. այնտեղ յունարէն և լատինրէն ուսանելով, զօր ու գիշեր վարժուեցաւ նոցա գրքերով և արհեստներով «փիլիսոփայական ոճին» համեմատ: Աթէնք էլ զնաց և այնտեղ ևս վարժուեցաւ ամէն գիտութիւններով. երբոր վերադարձաւ Հայաստան, Սիւնեաց իշխանները Ստեփաննոսին ընտրեցին իրենց առաջնորդ: Տաթևու առաջնորդների մէջ ոչոք այնպիսի արդիւնաւոր և համապատշաճ գործադրութիւն չէ տուել իւր հովուական գաւազանին, վարդապետական խօսքին և ուսումնական գրչին, ինչպէս Ստեփաննոս կախկոպօսը. պատմին անուանում է նորան «սուր հրեղէն ի ձեռին ամենասուրբ Հոգւոյն, և մեծ խմաստասէր, որ աստուածային օրինօք խրատէր և ուսուցանէր. որպէս սուր հատանէր զախտացեալսն, որպէս բժիշկ խմաստուն բժշկէր զվիրաւորսն, որպէս աղ ընտիր համակէր զանհամեալսն, որպէս արեգակն պայծառ լուսաւորէր զխաւրեալսն»: Նա մեկնեց Ս. գրքի զանազան մասերը. զրեց զանազան ծառեր, երգեց շարականներ և մեղեդիներ, որոշեց եկեղեցական երաժշտութեան ձայներն և այլն: Ստե-

փաննոսի այս բաղմակողմանի արգիւնաւոր գործունէութիւնն է, երեւի, պատճառ, որ երբ նա մի անգամ կ'իյնար կատարութեանը զոհ գնալով, 735 թուին յանկարծակի սպանուեցաւ, ժողովուրդն իւր զգացած յարգանքն և բողոքը բնութեան երեւոյթների մէջ զետեղեց. զի անմիջապէս նորա մահուան վերայ սուգ արին անշունչ տարիքքը. «խաւար շոշափելի կալաւ զգաւառն ամենայն զքառասուն օր. եռայր երկիրն ահիզ դողացմամբ, լիւինք տապալէին, վէմք ի հիմանց քակտէին, աղբիւրք խցէին, դեռք կորնչէին և ամենայն տեղի երերէր տատանմամբ»։ Մեծ վարդապետի մահից յետոյ Սինեաց Վարդապետարանը դարձեալ յարատեւից իւր լուսաւորչական ասպարէզի մէջ և հեռզհեռէ պայծառացաւ։ Թ. դարում Տաթևու առաջնորդներից մէկը Յովհաննէս կալիսիոպոսը, որ լի էր «աստուածեղէն շնորհիւ, հարուստ խոհականաւ և փարթամ յիշողականաւ» նորոգում և ընդարձակում է այս վանքի շինութիւնները այն կարօտութեան չափով, որ զգալի էր այդ ժամանակ. «զի անպատշաճ էր այնպիսի ՁԺԻ ճայրաւազաթի և աշխարհագրո՞ւմար ժողովարանի առանց մեծ կաթուղիկէի լինել»։ Իշխանների օժանդակութեամբ Ս. Պետրոս և Ս. Պօղոս առաքեալների հոյակապ եկեղեցու շէնքը կանգնեցուց յետոյ, երբ նորա օծման «աշխարհախումբ հանդէսն» էին կատարում, տեսիլք երեցաւ առաջնորդին. Ս. Առաքեալներից մէկը մի բանալի և միւսը գիրք տուեց նորան. և այսպէս աւանդեցին իրենց պատգամը. «այդ բանալի արքայութեանն է, կացցէ յեկեղեցւոյն, զի աստ բանալոց է դուռն դրախտին ամենայն մեղուցեղոց. և այս գիրք կացցէ է ամեն, զի աստի էրդ ինչոյ է շնորհ վարդապետական. և ողջամբար բարոյութիւնն անբէ

գրելէսցոյ ասոր ծնաւոյ է անապայի և անխառնոցը » : Ի՞նչ աւելի ճարտար վկայութիւն քան այս աւանդութիւնը, որ ակն յայտնի պատկերացնում է մեր աչքի առաջ նախ՝ թէ Հայոց մէջ դպրոցն և եկեղեցին անանջատ են միմեանցից և երկրորդ՝ թէ Տաթևու Վարդապետարանն Հայաստանեայց Եկեղեցու ուղիղ վարդապետութեան առաջին և գլխաւոր աւանդապահն է եղել անշուշտ իւր այս վերջին նշանակութեամբ հռչակաւոր Վարդապետարանը շնորհապարտ է գիտութեանը կամ տեսիլքի խօսքով ասած, այն գրքին, որ Ս. Առաքեալները գրին նորա մէջ : Եւ յիշաւի զանազան ժամանակներ այս վանքն եղել է լի « ծովամատոյց, անյաղթ » փիլիսոփաներով, « անմահն » երաժիշտներով, « բանիբուն » վարդապետներով, « անհամեմատ նկարիչ և գրող արհեստաւորներով » . Ժ. դարում այդ վանքն ունէր 500 կրօնաւոր եղբայրներ, յիշեալ Յովհաննէս եպիսկոպոսը շինեց այդ տեղ գրատուններ, ԺՎ. դարում Տաթևու հռչակաւոր առաջնորդներից մէկը Ստեփաննոս Օրպէլեան Սիւնեաց պատմութիւնը գրելու ժամանակ մեծապէս շահուեցաւ այն բաղմամբիւ յիշատակարաններից, որոնք շտեմարանեալ էին Տաթևու գրադաններում :

ԺԵ.

Երբոր Արաբացիք հաստատուեցան Հայաստանում, շարունակ հետամուտ էին խանդարելու Հայոց իշխաններին միանալ իրար հետ, այս քաղաքականութիւնից Ժ. դարում ծնան Հայաստանում երեք առանձին թագաւորութիւններ՝ Բագրատունեաց, Երծրունեաց և Սիւնեաց, նոքա

իրենց գոյութեան մրցման մէջ միայն մի օգուտ տուին երկրին՝ այն է նպաստեցին ներքին մտաւոր շարժմանն և յառաջագիմութեանը. իւրաքանչիւր թաղաւոր ջանք էր անում զօրացնել երկրի մէջ կրթութիւնը, գիտութիւնը և արուեստը, զրաւել եկեղեցական դասի համակրութիւնը և փառաւորուել աշխարհաշինութեան հռչակով: Եյսպէս՝ Անույ թաղաւորների մեծագործութիւնների մասին պատմում են մայրաքաղաքի հոյակապ պարիսպները, երկնաբերձ անշտարակները, կամարակապ հաստահիմն կամուրջները, անդնդային քարակտուր ուղիները, կարաւանների պատուպարութեան համար կանգնած ընդարձակ իջևանները, արքունիքի բնակութեան ու վայելչութեան համար շինուած ապարաններն ու դաստակերտները և, որ ամենից զլիաւորն է, բազմաթիւ շքեղ և պայծառ տաճարները: Վասպուրականի թաղաւորներն ևս ունեցան իրենց հոյակապ յիշատակներն Աղթամարում, Սոտանում, Վանում և Արասի ափերում: Սիւնեաց թաղաւորների մեծագործութիւնների յիշատակը պահպանել են Վայոց ձորի Յախաղքարն իւր Հրաշկաբերդով և Սիւնեաց բազմաթիւ մենաստանները: Թաղաւորների օրինակին հետևում էին իշխաններն և մեծատունները, որոնք իրենց կալուածներում նոյն ոգին էին արծարծում ինչոր իրենց տէրերը: Եյսպիսի փոխադարձ մրցման զեղեցիկ պտուղն են Հայոց վանքերը: Ըմէն բան իւր եկեղեցու ազատութեան համար կորուցած Հայ ժողովուրդն իւր սիրոյ առարկայ ընտրած էր միմիայն հոգեւոր կեանքը, որին հասնելու միակ ճանապարհն է, անշուշտ, հոգեւոր մարդութիւնը. չկար խտրութիւն մեծի և փոքրի, իշխանի և հպատակի, եկեղեցականի և աշխարհա-

կանի մջ. ամէնքն այդ հոգեւոր ձգտումն ունէին. քաղաքականորէն զանազան դրօշտիների տրոհեալ տարբեր դասերին միեւնոյն աւագանի, միեւնոյն եկեղեցու և միեւնոյն բարոյական կանոնների հետ կապօղ զօրութիւնը այդ հոգեւոր կեանքի ակրնկալութիւնն էր: Աշանաւոր է այն, որ հարեւան համարին զաւառներ քաղաքական հաշիւներով իրարու հակառակ միանում էին օտարի հետ, սակայն երբէք չէին զլանում բարեկամ և պաշտօղ մնալ այն եկեղեցուն, որ իրենց հոգեւոր կեանքի պատճառն էր. բարոյական միութեամբ միշտ հակառակ էին այն կրօնին կամ դաւանութեանը, որ վնասակար էր իրենց եկեղեցուն. նոքա դաշնակից չէին լինում օտարին, երբ խնդիրը կրօնական էր և շօշափում էր իրենց խղճի ազատութեան սահմանները. նոքա պատրաստ էին հարկաւոր ժամանակ նիւթապէս վնասել իրարու, բայց չէ տեսնուած, որ նոքա դիմեն վնաս տալ իրարու, կազմելով տարբեր աղանդներ և հերձուածներ. քաղաքական հերձուածը խոտելի չէր նոցա աչքում, զի անցաւոր էր և մարմնական. իսկ կրօնական հերձուած խոտելի էր և անհրճարին, զի վնասում էր հոգեւոր կեանքին: Անխա վիպ այն ճարտարապետական հնութիւնները, որ մնացել են յիշեալ երեք թագաւորութիւնների ժամանակից. մենք տեսնում ենք, որ շատ հազուադիւտ են իշխանական ապարաններ և աշխարհային անցաւոր կեանքի այլ օթեւաններ. մնացեալ ամենուրեք փայլում են վանքեր և եկեղեցիներ, որոնք իրենց քանակութեամբ, տարածութեամբ և շքեղութեամբ անհամեմատ առաւել են միւս ճարտարապետական յիշատակարաններից: Միայն Մնի քաղաքի մջ աւանդութիւնն յիշում է 1001 եկեղեցի, որ, ինչքան և առասպելական երևի,

վիայում է ոչ այնքան քաղաքի բազմամարդութեան, որքան բնակիչների կրօնական ջերմեռանդութեան մասին: Միայն Արագած լեռն իւր չորեքժառեան ստորոտներով ամբողջապէս ներկայանում է իբրեւ մի վանական գաւիթ. քայլ չկայ առանց վանքի, մինչդեռ շատ օթեաններ պէտք է անցնել, որպէսզի կարելի լինի մի որեւիցէ այլ շէնք տեսնել: Եթէ յիշեալ երեք գաւառական թագաւորութիւնների սահմանները բաժանելու լինինք, մենք կրտսնինք, որ Բագրատունիք իրենց հովանաւորութեան տակ ունին երեք «մեծ մայրաքաղաքներ»՝ զոքա են՝ Հաղբատ, Սանահին և Հոռոմոս. բացի այդ՝ նոցա յիշատակներն են՝ Բագարանի, Մրենի, Տիկորի, Արագաւորսի և այլ բազմաթիւ վանքերը. նոցա իշխանութեան ժամանակ հիմնուեցան և նորոգուեցան նոյն տէրութեան մէջ և ուրիշ նշանաւոր վանքեր, որոնց խնամակալը զանազան իշխաններն էին. այսպէս՝ Վահրամ Պահլաւունին հիմնեց Մարմաշինու վանքը. Պրիգոր Մագիստրոս շինեց և նորոգեց Հաւուցթառայ, Աշտուխի, Բջնոյ և այլ միքանի վանքեր. Վեստ Սարգսի հովանաւորութեան տակ էր Խճիօնից վանքը: Արմբատ Մագիստրոսը շինեց Բագնայրի «փափակատես» վանքը: Սիւնեաց իշխանների բարեպաշտական մրցման կոթողներն են Սեանայ հովտի, Վայոց ձորի, Արնջակայ հովտի հրաշակերտ մենաստանները, որոնց մէջ փայլում են Մաքենոցի, Թանահատի, Խոտակերից, Աոթայ և Սեանայ անունները: Երծրունիք ծածկեցին Վանայ ծովի կղզիները և գրեթէ ամբողջ ողորտը բազմաթիւ վանքերով, որոնց մէջ երեւելի են Նարեկայ Ս. Ուխտը և Աղթամարը:

Վանքերի բազմանալուն նպաստեց և մի այլ հանգա-

մանք: Ժ. դարում Բիւզանդացւոց Ռոմանոս կայսրը հալածանք հանեց իւր հպատակ Հայերի դէմ, որովհետեւ նոքա չէին յօժարում դաւանութեամբ միանալ Յունաց հետ, այդ հալածանքների պատճառով շատ կրօնաւորներ փախան Հայաստան. Եւոյ թագաւորները և Հայոց կաթողիկոսներն, ընդունելով նոցա, թող տուին իրենց իշխանութեան սահմաններում բնակելու. այդ կրօնաւորներն և պատճառեղան միջանի վանքերի վերանորոգութեանն և բարդաւաճմանը, այդպիսիների կարգումն են Արշարունեաց Սամբր-ջաճորի վանքը, Ե իրակ գաւառի Հոռոմոսն և Ս. Գրիգորն Եխուրեանի ափում, նաև Գուգարքի Սանահինը:

Նորահաստատ կամ նորոգած վանքերն եղան պատուպարան Ս. Գրքի ուսումնասիրութեամբ և մանուկների դաստիարակութեամբ պարապօղ կրօնաւորների: Այսպէս մենք գիտենք, որ Ժ. դարում ծաղկեցաւ Ռշտունիքում Նարեկացի «մեծափառ և բարձրապատիւ» ուխտը, որի առաջնորդն էր «մտավարժ փիլիսոփայ» Նարեկացին Ենանիա. նորա աշակերան Ուխտանէս պատմիչը, որ զրեց Հայոց պատմութիւն, տալով մեզ մանրամասն տեղեկութիւն և Հայոց ու Վրաց բաժանման մասին, անուանում է իւր վարդապետին «վսեմական ի հարս և տիեզերական վարդապետ՝ կենդանախարուկեալ սուրբ և պարկեշտ վարուք, հոգևոր հեղինակ և հռչակաւոր հռետոր». նոյն պատմիչն հաղորդում է, որ Ենանիա Նարեկացին, գալով Խաչիկ Ե. կաթողիկոսի մօտ, նորան ընծայեց «զգիրս Հաւատարմատ, որ ընդդէմ երկաբնակացն». իբրև թշնամի զանազան ազանդների և հերձուածների Ենանիան գրով և խօսքով մաքառեցաւ Թոնդրակեցւոց և այլ ազանդաւորների հետ. նո-

րա աշակերտներից մէկն է և «Նարեկացի վանից վանական» սքանչելի բանաստեղծն Ս. Գրիգոր Նարեկացի, որ իւր բաղմամբովանդակ աղօթքների մէջ «սրտի խորքերից խօսելով Աստուծոյ հետ» մեծ հմտութեամբ պատկերացնում է Ամենակալի մեծութիւնը և մարդուս ոչնչութիւնը, չնայելով իւր բաղմամբիւ օրինակելի երկասիրութիւններին և մտաւոր զարգացմանը, Նարեկացին համեատութեամբ անուանում է իրեն «յիտին բանահիւտաց և կրտսեր վարժապետաց»: Միւսնոյն դարումը Արշարունաց Սամրճաճորի վանքում կային մինչև 300 կրօնաւոր, նորա առաջնորդներից մէկը Սամուէլ Սամրճաճորեցին, մականուանեալ իմաստակ, վարժ էր Ս. Գրքի զխտութեան, տօմարագիտութեան և երաժշտութեան մէջ. Մատթէոս Ուռհայեցին պատմում է, որ Ժ. դարում, երբ մի տօմարական վեճ ծագեցաւ Բիւզանդիայի վարդապետների մէջ, կայսրը հրամայեց և Սամուէլին կանչել վիճարանութեան. Յունաց բոլոր իմաստունները «շարժեցին ի վերայ Սամուէլի զամենայն զրեանս տանն Յունաց և ոչ կարացին շարժել զնա ի ճշմարտութեանց անտի»: Նոյն վանքում ծաղկեցաւ ԺԱ. դարում Գէորգ Ուռճեցի հայրաւրանայ ծերունի ատենախօսը, որին անուանում է պատմիչն «աղբիւր մշտնջենաբուղն վտակաց և լիզու հրեղէն հրովն ներկեալ»: Երասկայ Հոռոմոսի վանքն ևս ունեցաւ իւր զիտնական վարդապետները, որոնցից մէկին Յովհաննէսին յիշում է Ասողկի: Եղ Վանքն ունէր և մի հարուստ մատենադարան: Սանահնում ևս կար մի մեծ գրատուն ուր ժողովուած էին, ինչպէս Արաբիոս Գանձակեցին է ասում, շատ զիտնական և ուսումնասէր մարդիկ, որոնցից մէկն է Անանիա

Սանահինցիին այր մտաւոր և հանձարեղ, զիտող տօմարական արհեստի և աստուածային գրոց մեկնող: Սանահինց ոչ պակաս երեւելի էր գիտուններով և լուսաւորութեամբ: Հաղբատու վանքը, ուր ժ. դարում եղել է մինչև 500 կրօնաւոր, այնտեղի մատենադարանը, որ պատմիչներն անուանում են «ամենափարթամ գանձարան» մասամբ տեղաւորւում էր այրերի մէջ. կրօնաւորներն այնքան յափշտակւում էին այդ գանձարանի ուսումնասիրութեամբ, որ մինչև անգամ օրերով մոռանում էին իրենց առանց այն էլ սակաւապէտ կերակուրը, այդ քարանձաւների դրատուններն և նիւթ տուին ժ.Ա. դարի վերջերում Յովհաննէս Սարկաւազ վարդապետին կազմելու իւր սարկաւազադիր տօմարը. Արսկոս Վանձակեցին սորա ուսումնասիրութեան բազմաթիւ յիշատակները թուելով, նորագիւտ տօմարի մասին այսպէս է խօսում. «Սա զբազմաց փափաքելին և ոչ ձեռնհաս զհաստատ և զանշարժ տօմարն կարգեաց Հայոց փոխանակ շարժականին և անհաստատնոյն. արար և միաբանութիւն ամենայն ազգաց տօմարի ընդ Հայոց»: Իւր ընդարձակ հմտութիւններով և սուրբ վարքով Սարկաւազ վարդապետը «մեծիմաստն քան զյորովս և հանձարեղն յամենայնի» գրաւեց դէպի Հաղբատու մենարաններն առատ բազմութիւն ուսումնասիրաւ կրօնաւորների, որոնց մէջ յիշատակութեան արժանի են՝ Ժամանակադրութիւնների հեղինակ Աամուէլ Անեցին և Ալաւկայ որդին՝ Վաւիթ, որ «կանոնք գրեաց զԻրաւհաս»: Իշխաններ և թաղաւորներ պատկառանք խոնարհեցնում էին մեծ վարդապետի առաջ իրենց զլուխը նորա օրհնութիւնն առնելու. նա թողեց և մի այլաբանական կրդ Սա-

րեկի վերայ, ուր պատկերացնում է միայնակեացի նշանա-
կութիւնը. ունեցաւ և շատ ճառեր ու մի պատմութիւն,
որ տակաւին անծանօթ է:

Միւս վանքերի մէջ առանձին առանձին փայլել են Սե-
ւանայ վանքը, ուր Թ. դարում երեւելի եղաւ Մաշտոց
վարդապետը՝ պատմագիր Յովհաննէս կաթողիկոսի ուսու-
ցիւն, Թեղենեաց և Հաւուց թառայ վանքերը, որոնք Նա-
րեկայ և Ամրջաձորի ուխտերի նման, առանձնապէս նշա-
նաւոր էին երաժիշտներով, Հոռոմայրի Ս. Ուխտն ու
Սաղմոսավանքը ունէին ընդարձակ գրատունների և այլն:

ԺԻՆ.

Դարերի ընթացքում Հայոց վանքերի մէջ մտան նոր
կարգեր և փոփոխութիւններ, որոնք ծնունդ էին իրենց
ժամանակի, թէև երբէք չփոխուեցաւ Ս. Լուսաւորչի կաղ-
մակերպութեան հիմքը. նոր պայմանները, որ մեծ մասամբ
բարոյական էին, ևս առաւել հաստատեցին այդ կաղմակեր-
պութիւնը. և այս ունեցաւ օգտակար ազդեցութիւն վան-
քերի ապագայի վերայ: Նշապէս յայտնի է, վանքը մի եղ-
բայրութիւն է և նորա իւրաքանչիւր անդամը եղբայր. սա-
կայն հեռզհեռէ մտան նորա մէջ զերազանցութեան պայ-
մաններ, դիտութիւնը, հասակը, վարքի սրբութիւնը, եկե-
ղեցական աստիճանը և այլն որոշում էին իւրաքանչիւրի
զերազանցութիւնը. ամէնքը կրօնաւորներ էին, բայց ոչ
ամէնքը կոչման և աստիճանի տէր. քահանաներն և վար-
դապետները վանականների մէջ ամէնից պատուաւոր տեղն
էին բռնում. նոցանից էին ընտրւում առաջնորդներն և

եպիսկոպոսները: Նախապատիւ էին վարդապետները, վանական կանոններով և ընդհանրացած սովորութիւններով մշակուել են նոցա համար կարգապահութեան միջանի պայմաններ, որոնք Պօլ Սիսիթարի սահմանելով այս են՝

Ը. Արդապետ նշանակում է այնպիսի կրօնաւոր, որ քաջ գիտէ հին և նոր կտակարանը և բոլոր կանոնական հրամանները. նորա պաշտօնն է քարոզել, ուսուցանել Ս. Պիբբը, բողատել կանոնները և լուծումն տալ կանոնական հարցերին:

Ը. Արօնաւորն, եթէ կամի վարդապետական կոչումն ընդունել, պէտք է ունենայ նախակրթութիւն այսինքն պէտք է քաջ իմանայ հին և նոր կտակարանը և կանոնական հրամանները. նա պէտք է աշակերտութիւն անէ մի վարդապետի և ձեռք բերէ նորա վկայութիւնը:

Գ. Սիայն վարդապետները կարող են տալ վարդապետական կոչումն. անհրաժեշտ է, որ երկու երեք վարդապետ միասին լինին կոչում տուողները, թէև կրօնաւորն աշակերտած լինի միայն նոցանից մէկին. եթէ եպիսկոպոսի, հայրապետի և իշխանի հրամանը ձեռք բերուի, աւելի լաւ է, բայց այդ անհրաժեշտ չէ. կոչումն ստացող վարդապետի արտաքին նշանը դաւազանն է, որ քարոզութեան ժամանակ իրաւունք ունի կրելու:

Գ. Եթէ կրօնաւորն աշակերտ լինի մէկին և չհաւանելով նորան, ամբարտաւանութեամբ դնայ ուրիշի մօտ և նորանից ատնի վարդապետական կոչում, այն ժամանակ նորան պէտք է դատել նա պարտաւոր է հրապարակաւ կրկնել այն, ինչոր առաջին վարդապետից ուսել էր և կամ պէտք է զղջայ և ուղղուի իւր առաջին վարտապետի մօտ.

իսկ այն վարդապետը, որ այդպիսի կրօնաւորին կոչում տուեց, նոյնպէս արժան է պատժի. նա զղջալուց յետոյ պէտք է ներումն խնդրէ այն վարդապետից, որին նա անպատուել էր, առանց նորա կամքին կոչումն տալով նորա ստահակ աշակերտին:

Դ. Նոքա, որոնք պատրաստուած են կոչումն ստանալ, պէտք է հարցաքննուին, մանաւանդ այնպիսիները, որոնք շատերի մօտ աշակերտութիւն են արել:

Չ. Մանուկներին ուսուցանելու համար պէտք չէ վարձ առնել. եթէ նոքա որբ են, պէտք է խնամ տանել նոցա. իսկ եթէ որբ չեն, ծնողքը պէտք է միայն կերակուրն և հագուստը հոգան. եթէ ունեւոր են կարող են ուսուցիչներին ընծայ տալ. իսկ եթէ չքաւոր են, պէտք չէ պահանջիլ:

Լ. Կոչումն ստացողը պէտք է ունենայ աշակերաներ, շրջագայելու ժամանակ պէտք է զբաղուած լինի գործով. իսկ եթէ նա թափառում է առանց գործի և միայն հասարակ հետաքրքրութեան համար գնում է ամէն տեղ, այնպիսին դատապարտելի է. պէտք է առնել նորանից դաւազանը և նորա ձեռքը տալ թափառականի ցուպ:

Բ. Խրաբուց աշակերտ փախցնելը դատապարտելի է. առանց զրի և փոխադարձ հաւանութեան իրարուց աշակերտ առնել կարելի չէ:

Թ. Եթէ միւսնոյն եղբայրանոցի մէջ երկու կամ մի քանի վարդապետներ լինին, այն ժամանակ նոքա առաջնորդի հրամանով իրենցից մէկին, որ աւելի յառաջագէմն է, պէտք է ընտրեն իրենց գլուխ (աւագ կամ ծայրագոյն վարդապետ), որպէսզի իրենց մէջ կարգ պահպանէ. հակառակողներն և ստահակները եղբայրների միաբան վճռով պէտք է հեռանան նոցա միջից:

Ժ. Ընագ վարդապետի իրաւունքն է հայրապետի կամ եպիսկոպոսի հետ միասին վիճակ դուրս դալ կամ նոցա հաճութեամբ մէկ ուրիշին նշանակել, որպէսզի չլինի թէ եպիսկոպոսը կանոններից դուրս գայ:

ԺԸ. Սարգապետն իրաւունք ունի բանադրութիւն կարդալու. եթէ մի վարդապետ եկեղեցականներից կամ աշխարհականներից մէկին բանադրած է, մի ուրիշ վարդապետ իրաւունք չունի բանադրեալին արձակելու. զի ով որ կապել է, նա պէտք է արձակէ:

ԺԻ. Եթէ մի վարդապետ հիւր գնաց մէկ ուրիշ վանք, ուր վարդապետ կայ, կարող է այնտեղ քարոզ ասել, եթէ վարդապետն և եղբայրները կամենան կամ հրաւիրեն. խօսելու ժամանակ պէտք է զգուշանայ այնտեղի վարդապետի պատուին չդիպել՝ նորան իւր միաբանների առաջ ամաչեցնելու նպատակով:

Ըյսպիսի կանոնաւոր կազմակերպութեան պտուղն է այն, որ վանքերում հաստատուեցաւ յարատե և անփոփոխ կարգապահութիւն. որքան և նեղ են երեւում այդպիսի կարգապահութեան պայմանները մեր դարու ազատամիտ կրօնաւորներին, չի կարելի չխոստովանել, որ միմիայն նոցա պահպանութեամբ կարելի է ստեղծել վանքերի մէջ մի որոշեալ դպրոց և յուսալ յառաջագիմութիւն. այս մենք տեսնում ենք հին վանքերի մէջ. կրօնաւորների դասակարգում մտաւորապէս ամենաբարձր տեղը բռնելով, վարդապետներն այդ պայմանների շնորհիւ կարողացան ոչ միայն իւրաքանչիւր դարի հետ համաձայն գնալ, այլև բարձր կանգնել բոլոր հասարակութիւնից և առաջնորդել նորան. նոքա զարգացուցին վան-

քերի մէջ իրենց ժամանակին մատչելի գիտութիւնները։ Արարացւոց, Բիւզանդացւոց և Լատինների գրականութեանն ու կրթութեանը ծանօթանալուց յետոյ շեշտեցան, թէ և առանձին անկախ եկեղեցու կրօնաւորներ լինելով, նոքա համակարծիք չէին տարբեր դաւանութիւնների և կրօնների վարդապետութեանը, սակայն կրթէք չարհամարհեցին նոցա գիտութիւնը, խոհեմութեամբ ծանօթանում էին թրքնամուղէնքերին, որ կարող լինին համապատասխան պատրաստութիւններ տեսնել նոցա դէմ։ յառաջագէմ էին իբրև գրականութեան և կրթութեան սպասաւորներ, առանդապահ էին իբրև Ս. Արեղեցու պաշտօնեաներ, և այս դեղեցիկ զուգաւորութեամբ նոքա եղան երկրի համար անհրաժեշտ մարդիկ, իշխանական աներն և արքունիքները հանապաղ կարօտում էին նոցա օգնութեանը, զի նոցա ձեռին էին գիտութեան տաճարի բանալիները։ Միմիայն եկեղեցականները չէին, որ աշակերտում էին նոցա, այլ և աշխարհականները։ Մատթէոս Առհայեցիին պատմում է Պագիկ Բ. Թագաւորի և Պարիզոր Մաղխատրոսի մասին, թէ նոքա «ընդ վարդապետան Հոռոմոց ճեմէին և յորժամ մտանէին ի Ա. Պօլս, ի յամպիոնն նստէին ի մէջ սրբոյն Սոփէի և բաւանդակ գիտէին զհին և զնոր կտակարանսն Աստուծոյ և ի կարգի վարդապետացն էին յաղագս Հայոց»։

Հարց է այժմ թէ ի՞նչ գործերի մէջ անհրաժեշտ մարդիկ էին վարդապետները և ի՞նչ է նոցա վաստակը կրթութեան գործում։ Նախ նոքա մասնակցում էին եկեղեցու կառավարութեան մէջ. հսկում էին եկեղեցական կանոնների պահպանութեան վերայ, ներկայ էին գտնւում եկեղեցական ժողովներում և իրենց հմտութիւններով նպաս-

տում էին հարցերի մշակութեանը, զանցառութիւնների մասին բողոքում էին, կանոնական սահմանը պաշտպանում էին, նոցա հսկողութեան տակ էին կաթուղիկոսներն և առաջնորդները, երբ սոքա անձամբ սխալուէին: Արկրորդ նոցա պաշտօնն էր ուսուցչութիւն անել, կամ ինչպէս յե-տինների խօսքն է, դաս ասել զանազան դրքերի վերայ, որոնց մէջ գլխաւոր տեղը բռնում է Ս. Վրքբ. նոցա մօտ ժողովում էին ամենայն հասակի և ամենայն դասակարգի աշակերտներ, որոնց դաստիարակութիւնը կատարւում էր յայտնի կանոններով: Արրորդ նոքա քարոզում էին եկեղեցիներում, ժողովուրդն և եկեղեցականներն իրենց բարոյական հրահանգութիւններն ընդունում էին մեծ մասամբ այդ ատենախօսութիւնների ժամանակ: Չորրորդ նոքա պարտաւորուած էին մշակել եկեղեցական բանահիւսութիւնը, այս գործունէութեամբ նոքա թողին իրենց ապագաներին ղէզերով դրքեր. Ս. Վրքի զանազան մասերի մեկնութիւնները, սրբերի վարքը, խրատներ, ճառեր, թղթեր, կանոնադրքեր, աղօթքներ, շարականներ, տաղեր և այլն այդ անխոնջ մշակների զբի ծնունդն են: Հինգերորդ նոքա իրենց ազատ ժամերը նուիրում էին զանազան գիտութիւնների և լեզուների ուսումնասիրութեանը, նոքա թողել են մեզ բազմահատոր դրքեր պատմութիւնից, որոնց մէջ արձանագրել են անցեալ ժամանակների և իրենց օրերի եղելութիւնները, աշխարհագրութիւնը, տօմարադիտութիւնը, քերականութիւնը, բժշկականութիւնն և այլն ունին նոցա մէջ նշանաւոր ներկայացուցիչներ, նոցա զբից ելած են և բազմաթիւ թարգմանութիւններ զանազան լեզուներից, և ի վերջոյ նոքա մշակեցին և ծաղկեցուցին Հայոց զեղազրութիւնը.

մի նշանաւոր պարագմունք էր նոցա համար ճշգրիտ ընդօրինակել զանազան գրքերը, ծաղկել մագաղաթը և պատրաստել կարեւոր գեղերն և մեյանք. նմանապէս նոքա մշակեցին և պահպանեցին եկեղեցական երաժշտութեան եղանակները:

ԺԳ.

Եւն ժամանակ, երբ Սելճուքեան Հրոսակներն սկսեցին գալ և աւերել ու գերել Բագրատունեաց, Երժրունեաց և այլ դաւառները, Հայ կրօնաւորներն սկսեցին մտամբ գաղթել և ժողովրդի կամ իշխանների յետեւից գնալ գէպի Վիլկիիոյ սահմանները. այսպիսով ԺԵ. դարի վերջերում սկիզբն եղաւ նոր վանքերի, որոնք զարգացան Վիլկիիայում. Ռուբինեանց իշխաններն և թագաւորները, նմանապէս և այլ Հայ իշխաններ, իրենց կալուածներում պատրաստեցին կրօնաւորների համար ապաստարան, ուր նոքա ինչպէս բուն Հայրենիքում վայելում էին սովորական արտօնութիւնները: Եյս նոր վանքերի մէջ նշանաւոր է նախեյառաջ Սեաւ Լեւոն, որ գտնւում էր Մարաշի մօտերը և բաղկացած էր միքանի անապատներից, այստեղ կրօնական մաքուր կեանքի հետ միասին ծաղկում էր գիտութիւնն և արուեստը. շատ երեւելի վարդապետներ արեւելիան դաւառներից գալիս էին այստեղ իրենց ուսման պահասը լրացնելու համար. այդպիսիներից մէկն եղաւ և «մեծ վարդապետն Միսիթար Վօշ», կրօնաւորներն իրենց ձեռքի աշխատութեամբ հայթայթում էին իրենց չափաւոր ապրուստը և հասնում էին օգնութեան կարօտեալներին. Խաչակրաց արշաւանքների ժամանակ Սե Սարի կրօնաւորներն իրենց պաշարեղէնով օգնեցին քրիստոնեայ բանակին, որ

սովի ենթակայ էր եղած: Այստեղ էր «անուանի անապատն Երիզի «ուր բնակուեցաւ Գրիգոր Մագիստրոսի որդին Գրիգոր Բ. մեծն վկայասէր, որ իբրեւ նշանաւոր մատենագիր և գործունեայ հայրապետ պատճառ եղաւ ժԲ. դարու մատուր շարժմանն Հայոց մէջ: 1114 թուին Աւ Սարի ուխտերն երկրաշարժից մեծ փնաս կրեցին. միայն Բարսեղեանց անապատում շարժի տակ մնացին 30 կրօնաւոր և երկու վարդապետ. իսկ Յեսուանց անապատից զոհ գնաց միերևելի վարդապետ Գրիգոր Մաշկեորբ. այս ձախորդութիւնն եղաւ թերեւս պատճառ, որ Աւ Սարի կրօնաւորները մասամբ ցրուեցան:

Արկորդ նշանաւոր ուխտն է Քեստնի մօտ Սարմիր վանքը, որ Գող Վասիլի յիշատակն է և Պաշլաւունի իշխանների տոհմական սրբավայրը. այստեղ թաղուեցաւ ինքն Գող Վասիլ. նշանաւոր առաջնորդներից մէկը Ստեփաննոս վարդապետ մականուանեալ Տիրացու (ըստ ոմանց Մանուկ) ունեցաւ բազմաթիւ աշակերտներ, որոնցից էին Հայոց նշանաւոր հայրապետներն և հեղինակները Գրիգոր Գ. Պաշլաւունին և Ներսէս Գ. Շնորհալի. իրենց գիտնական ընկերակիցներն և ժամանակակիցներն ևս Ամբրոսացին Ներսէս, Շնորհալին Սարգիս և մեկնիչն Իգնատիոս նոյն վանքի մէջ ճաշակեցին գիտութեան ճաշակը. 1113 թուին այստեղ գումարուեցաւ մեծ եկեղեցական ժողովը, որ կաթողիկոս ընտրեց Գրիգոր Գ. Պաշլաւունուն և երբ սա 1150 թուին հայրապետական աթոռն Հռոմկայում հաստատեց, Սարմիր վանքի նշանակութիւնը պակսեցաւ, զի մինչև 1292 թիւն Հռոմկան եղաւ արևմտեան վանքերի առաջնորդ:

ԺԳ. դարի սկիզբներում Սսի մօտ ծաղկեցաւ Արքակազ-
նի վանքը, ուր նստաւ կաթողիկոս Լեոն Բ. արքայի բա-
րեկամը՝ Վաւիթիբրեւ Հակոբակաթող Հռոմկլայի օրինա-
ւոր զահակալ Յովհաննէս Գ. Մեծարարոյի։ Արիւնկիայի
միւս վանքերի մէջ մի նշանաւոր տեղ է բռնում և Վրազար-
կի վանքը Անարգաբայ քաղաքի մօտ, իբրեւ տոհմական Հան-
դատարան Ռուբինեաց թաղաւորների Վրազարկը գտնու-
մ էր նոցա անմիջական հովանաւորութեան ներքոյ, ԺԵ. դարի
վերջերում Վասպուրականից եկաւ այստեղ Վէորդ վարդա-
պետ մասիանուանեալ Մեղրիկ, նա նորոգեց այդ վանքը և,
ինչպէս Մատթէոս Ուռհայեցին ասում է, «ժողովեաց անդ
զամենայն դասս ձգնաւորացն Քրիստոսի և Հաստատեաց
անդ կարգ և կրօնք զառաջին սրբոց Հարցն»։ իբրեւ «չո-
րածաշակ» կրօնաւոր Հաւասար նախնի ձգնաւորներին
առաջնորդում էր ամէնքին դէպի լոյսի ճանապարհներն և
իւր «քաղցրուսոյց վարդապետութեան» Համար կոչուե-
ցաւ Մեղրիկ, նորա ընկերը Սուրբ «ուսեալ զամենայն
կտակագիրս Աստուծոյ և ամենայն խորին քննութեան Հա-
սու եղեալ» յաջորդեց նորան, և երկուսն էլ ամփոփուեցան
Վրազարկում։ Եյդ ուխտի նման խստակրօն կացութեամբ
յայտնի է Սաստաղծնի վանքը Վահկաբերդի մօտ, իւր
ծագմամբ թիւեւ ամենահինը Արիւնկիոյ վանքերի մէջ, այս-
տեղ թաղուեցաւ Ռուբէնի որդին Սոստանդին Լ. կրօնա-
ւորների մէջ յիշում է «սքանչեւագործն և մեծ ձգնաւորն
Մարկոս, որ զամն 65 կայր ի խոտածարակութեան վարս»
և ունէր, ինչպէս Մ. Ուռհայեցին է պատմում, մարդա-
բէական շնորհ։

Արիւնկիոյ վանքին հետեւելով նոյն կարգերին, ինչոր

Հայաստանի մէջ կային, չէին կարող միեւնոյն ժամանակ զերծ մնալ բարոյապէս արտաքին ազդեցութիւնից, որն յառաջ էր գալիս նոցա աշխարհագրական դիրքից. շրջապատուած յոյն, ասորի և լատին վանքերով, նոքա ակա-նատես էին լինում նոր ազգերի և նոր կրօնական ծէսերի, որոնք Խաչակրաց արշաւանքների հետ միասին յաճախում էին Սիլիկիայում. քաղաքական և տնտեսական պայ-մաններն ևս ոչ պակաս ներգործում էին նոցա վերայ. այնպէսոր ժամանակի ընթացքում տեղի ունեցաւ զաղա-փարների շփոթութիւն Սիլիկիոյ և բնագաւառի վանքերի մէջ: Ասորի յառաջացան ԺՎ. դարում երկու խումբ վան-քեր՝ արևելեան և արևմտեան, որոնց գոյութեան նպա-տակը գոզցես հեռզհեռէ բաժանուեցաւ, երբոր Հայոց կա-թողիկոսներն սկսեցին ծէսերի կամ եկեղեցիների միութեան համար բանակցութիւններ վարել նախ Յունաց կայսրների և յետոյ Հռովմայ պապերի հետ: Եւրաքանչիւր խումբն ունեցաւ իւր կեդրոնը. արևելեան կեդրոններն էին Հաղ-բատ, Տաթև, Բջնի և Արտաղու վանքը, որոնք հեռզհե-ռէ այնքան ազդեցութիւն ձեռք բերին Հայոց եկեղեցու գործերի վերայ, որ մինչև անգամ առանց նոցա հաւանու-թեան կարելի չէր ընտրել մէկին կաթողիկոս և վաւերաց-նել: Եղբ չորս արքեպիսկոպոսական աթոռներն իրենց ուխ-տերով մինչև ԺՆ. դարը շարունակ հսկում էին կաթու-ղիկոսների վերայ և, ինչոր հակառակ էին գտնում, մեր-ժում էին. ԺՎ. դարում Գրիգոր Լ: Անաւարդեցու նորա-մուծութիւնների դէմ բողոքելու ժամանակ արևելեան վար-դապետներն, իրենց հետ ունենալով և միքանի իշխաններ, գլուխ են նորան. Հաւան եմք մեք ընդ մեր հարան ի

դժոխս իջանել և ոչ ընդ Հոռոմոց յերկինս կրանել: Իսկ արեւմտեան խումբը, որ սկիզբը Հետամուտ էր միայն բարեկարգել եկեղեցին և միքանի զեղծումներն ուղղել, ՀետզՀետ մոլորուեցաւ. կեդրոնն եղաւ Միսը, իսկ պարագլուխ տկարամիտ կաթուղեկոսներից ոմանք, իրենց Հետ ունենալով Միլեկիոյ միքանի լատինասէր թագաւորներ:

Այսիւ խմբերի միջման մէջ լինում էին և անտեղի վէճեր և թղթակցութիւններ, փոխադարձ զրպարտութիւններ և այլն, որոնք յառաջ էին գալիս իրար Հասկանալուց, զի տեղով խիստ տարակայ էին իրարուց և զանազան բռնաւորների ճնշման տակ էին. յայտնի է պատմութեան մէջ Պրիգոր Տուտէորդու և Ներսէս Ամբրոնացու վէճը. քանիոր առաջինի թղթերը տակաւին անծանօթ են, դատել թէ ո՞վ է նոցանից մեղաւոր, կարելի չէ. Պրիգոր Պ. Տղայի կոնդակներից երեւում է սակայն, որ Տուտէորդին և իւր Հեռւորները սխալ են Հասկացել արեւմտեան վարդապետների միտքը. եթէ Ամբրոնացին և իւր Հակառակորդը սխալներ ևս գործած լինին, անշուշտ, միւս վարդապետները պարտական չեն կրելու այդ սխալն նախատիքը. զի ինչքան երեւում է Պրիգոր Պ. Պաշլաւունու, Ներսէս Պ. Շնորհալու և Պրիգոր Պ. Տղայի կոնդակներից, արեւմտեան վարդապետների լուսաւորեալ և խոհեմ դասը կամենում էր լուեցնել Հայաստանեայց եկեղեցու դարաւոր թշնամիներին ոչ թէ երկչոտութեամբ Հոռութաւորելով և մտքի տկարութիւնից ստիպուած լուռ մնալով, այլ արիաբար յառաջ դալով՝ ապացուցանելու այն զրպարտութիւնների անհիմն լինելը, որոնք արդարեւ ընդունակ էին պղտորելու և ապականելու Հայաստանեայց առա-

քիչական եկեղեցու միամիա ժողովրդի միաբնակ: Ահա թէ
ինչ է գրում Տուաէորդուն Գլխորդ Գ. Մենք հաւատա-
փոխ չենք, ասում է նա, ինչպէս որ դու իզուր կարծում
ես. այլ զարմանում ենք, թէ ինչո՞ւ դու միայն ջոկուեցար
քո միւս ընկերներէն, մինչդեռ մեր գիրն և խօսքն ուղղել
էինք բոլոր վարդապետների անունով: Իսկ միւս վարդա-
պետներին հասկացնում է, որ Հայոց եկեղեցին հարկաւո-
րութիւն չունի վէճի մէջ մանկէ զանազան հերձուածող-
ների մասին և քննել նոցա զործիրք. զի նոքա մերը չեն,
ասում է, այլ Հոռոմիներինն են. մենք պարտական ենք
յարգել պաշտել և պահպանել ինչոր մերն է. Եւ մեզ մի
լիցին խոտելիք, գրում է նա, մերն սուրբ լուսաւորիչք
և հարք, այլ պատուելիք և պաշտելիք՝ Սուրբն Գլխորդ
և զարմն իւր, Սուրբն Աերսէս և Սահակ և որ ըստ նո-
ցայն յատակքն և ճշմարտախոհքն. և նոցայն քարոզեսցի
քաջութիւն յեկեղեցիս մեր և յազազս նոցա բանակաւուե-
ցուք, եթէ գտցին հակառակք:

ԺԳ.

ԺԳ. գարի վերջերում արեւելեան Հայաստանի վան-
քերը Չաքարէ սպասալարի հովանաւորութեան տակ էին.
նա իւր զէնքի զօրութեամբ շատ դաւառներ մահմետական-
ների ձեռքից զրաւեց իւր իշխանութեան ներքոյ. պատ-
միչների ասելով, նորա ժամանակ շատ աւերեալ վանքեր և
եկեղեցիներ նորոգուեցան և կրօնաւորական կեանքը զար-
գացաւ. արձանագրութիւններն ևս պատմում են քաջ և
բարեպաշտ սպասալարի առատաձեռնութեան և աշխար-

Հաշնութեան մասին. նորա յիշատակներն են Հառիճայ, Հաղարծին, Սանահին, Հաղբատ և այլ վանքերի միքանի շէքերը. նորա ազգականներից մէկն էր Վրիգոր Տուաէորդին, որ այն ժամանակ առաջնորդ էր Հաղբատում. Չաքարէի դաստիարակն էր Ահառխու առաջնորդը Վրիգոր Մոնտիի. նշանաւոր էր նորա ժամանակ Թեղենեաց վանքը, որի առաջնորդ Տուրքիկը կարգադրել էր իւր վանքում, ինչպէս ասում է Արապոս Վանձակեցին, որ ամէն բան Հասարակաց լինի և ոչոք առանձին ոչինչ չունենայ. կրած տական արուեստով պայծառացած էր Հաւուցթաւայ վանքը, ուր Լեղիա կրածիշտը կարգադրել էր ժամասացութեան ժամանակ «ամենեցուն ընդ մի բերան հնչել իթէ, ցած և իթէ բարձր և ոչ Հարստահարել ընկեր զընկեր» . յայտնի էին Սանահինի, Հոռոմոսի, Սեանայ և Լ'ըջնոյ վանքերը. Սակայն սոցա բոլորի մէջ նշանաւոր տեղ էր բռնում Վեաղայ վանքը, ուր գտնւում էր ժամանակի մեծ վարդապետը Մխիթար Վօշ. տաւուշեցի Յովհաննէս վարդապետի այս դանձակեցի աշակերտը վարդապետական կոչումն ընդունելուց յետոյ չբաւականացաւ իւր զիտութեամբ, այլ ճանապարհորդեց մինչև Աե Լեառն և այնտեղ ծածկկելով իւր կոչումը՝ նորից ուսում առաւ. վերադարձին մտաւ Պուգարաց աշխարհի Վեաղայ վանքը. նորա իմաստութեան համբաւին զիմեցին բազմաթիւ աշակերտներ. սակայն շարժը կործանեց Վեաղայ վանքը և աշակերտները ցրուեցան. Մխիթար Վօշ իշխանների սիրելին և Չաքարէի խոստովանահայրը կարողացաւ առնել նոցանից մի նոր գեաին Տանձուտայ ձորում Եղստեի վերայ և 1191 թուին կանգնել նոր Վեաղի որ այժմ կոչւում է Վօշայ վանք.

ցրուեալ աշակերտները դարձեալ ժողովուեցան. դալիս էին նորան լսելու և շատ վարդապետներ, որոնք ծածկում էին իրենց կոշումը. նշանաւոր էին նորա աշակերտների մէջ «ասպնջականն օտարաց և առասն ի տուրս» Թորոս Մելեաինեցի, ԺՊ. դարու մեծ վարդապետն Վանական, Մխիթարի յաջորդը Պետկայ վանքում Մարտիրոս վարդապետը, որ էր «կատարեալ իմաստութեամբ, այր քաղցրաձայն յերգս պաշտաման, առատամիտ ընթերցող և երազ ի գրչութիւն»։ Մխիթար բացի այս աշակերտներից թողեց «յիշատակ և արձան գերեզմանի գիրս մտախոհ յօգուտ ուսումնասիրաց»։ այդ գրքերից են անշուշտ նորա գրած մեկնութիւնները, գատաստանագիրքը և առակները. Պետկայ վանքը նորա մահից յետոյ ևս զարգացաւ. Մարտիրոս վարդապետն հիմնեց մի գրատուն «գեղեցիաշէն յարկօք»։ Եյն տեղեց ոչ հեռու ծագկեցաւ նոյն ժամանակում Հաղարծինը, որ զրէթէ ամացի էր, երբ եկաւ անդ Տարօնացի Բաշատուր վարդապետը. Չաքարէի օգնութեամբ նա բարեկարգեց այդ վանքը և ժողովեց աշակերտներ. ինքն էր «այր սուրբ և առաքինի, ասում է Սիրակոս, և գիտութեամբ հռչակեալ, մանաւանդ երաժշտական արուեստի»։

Եւս վարդապետների օրով Չաքարէն կամեցաւ ունենալ բանակի մէջ շարժական եկեղեցի. նա զիմեց Մխիթար Պօլէն և միւս արեւելեան վարդապետներին, որ իրեն թոյլ տան այդ։ Մեծ վարդապետը պատասխանեց, որ նա քա ձեռնհաս չէն այդ հարցը լուծելու առանց կաթողիկոսի և թաղաւորի հրամանին։ Եյն ժամանակներն երկու կաթողիկոս կար միւկնոյն աթոռի վերայ. մէկը օրինաւոր՝ Յովհաննէս Չ. Մեծարարոյն, որ նստում էր Հռոմկայ,

իսկ միւսը հակաթոռ Վաւթիթը՝ Լեւոն Բ. թագաւորի արքանեակը, որ նստում էր Արքակաղնի: Օւաքարէն Յովհաննէսին էր ճանաչում. ուստի թուղթ գրեց նորան և Լեւոնին և առաջարկեց նոցա իւր խնդիրը: Լեւոնը Վաւթի հետ միասին միքանի կախկոպոսներով ժողով կազմեցին և հրաման տուին Օւաքարէին շարժական եկեղեցի ունենալու: Յովհաննէսն էլ իւր կողմից կանխաւ ուղարկեց Օւաքարէի մօտ Մինաս կախկոպոսին, սարկաւաղներ, դպիրներ և քահանաներ և նոցա հետ միասին «եկեղեցաձե դմբէթացարկ վրան, և մարմարեայ սեղան և պատարագի սպասներ»: Արբոր երկու կողմի նուիրակներն եկան Լօռի, Օւաքարէն հրամայեց եկեղեցական ժողով դումարել, այստեղ Խաչատուր Տարօնացին երգեց իւր սքանչելի «խորհուրդ խորինը» պատարագի զգեստաւորութեան վերայ. յետոյ, երբոր արևելեան վարդապետները տեղեկացան Վաւթի և Լեւոնի թղթի բովանդակութեանը և նոցա ու Յովհաննէսի տարաձայնութեանը, յետ քաշուեցան. այս բանին պատճառ եղաւ մանաւանդ այն, որ Վաւթի և Լեւոնի թղթի մէջ բացի շարժական եկեղեցու հարցից մէջ էին բերուած և ուրիշ կէտեր, որոնցով խանգարւում էին Հայաստանեայց Աեկեղեցու միքանի էական կարգերը: Ժողովն երկուսի բաժանուեցաւ և ցրուեցան առանց ընդունելու յիշեալ հրամանը. այն ժամանակ Օւաքարէն կամեցաւ բռնի իրագործել. Մինաս կախկոպոսին ուղարկեց Հաղբատ, որ այնտեղ մոցնէ նոր կանոնները. Տուտէորդին մարդիկ ուղարկեց նորա դէմ, որոնք բրածեծ արին կաթուղեկոսի նուիրակին. երբ Օւաքարէն կամեցաւ բռնիկ Տուտէորդուն, նա փախաւ Մխիթարի վանքը: Հարկ

եղաւ նոր ժողով գումարել, որն հրաւիրուեցաւ Անի, երբոր բոլոր վարդապետներն հաւաքուեցան այնտեղ և տեսան, որ Մխիթարը բացակայ է, յայտնեցին Օսաբարէին, որ առանց մեծ վարդապետին չեն կարող ժողով անել: Օսաբարէն յայտնեց նոցա, որ Մխիթարը տկարութեան պատճառով հրաժարուել է գալու: Այն ժամանակ ժողովն իւր կողմից մարդ ուղարկեց Պետկայ վանքը և զրեց Մխիթարին, որ գայ: Օսանկարութիւն մարմնոյ մի ինչ պատճառեր, զրեցին նոքա, եթէ ի ճանապարհի հասանէ քեղ վախճան, ընդ առաջին սուրբ վարդապետացն եկեղեցւոյ կարգեսցուք զժիշատակս քո: Եյսպիսի հրաւերը չմերժուեցաւ: Մխիթար եկաւ Անի, բայց Օսաբարէի նշանակած իշխանը քաղաքի դրան մօտ բռնեց նորա ձիւս կրասանակից և տարաւ սպասալարի դուռը, ժողովը խոժոռեցաւ, զի Մխիթարին ձեռք առնելով, Օսաբարէն պատրաստուեցաւ աքսորել բոլոր ժողովականներին. այստեղ աղաղակը զօրացաւ, վարդապետներն իրենց կասկածներով, զրպարտութիւններով և նախանձով կամեցան մեղադրել Մխիթարին. բայց մեծ վարդապետը առանց վերաւորուելու նախ յանդիմանեց Օսաբարէին, հասկացնելով նորան, որ կրօնական խնդիրների մէջ իշխանաբար վարուել հարկաւոր չէր. սպա ժողովին պատգամ ուղարկեց և ասաց. Պուք ազգի համար էք հոգս անում, որ այդպիսի սովորութեամբ (այսինքն նորամոյժ կարգերով) չխառնուին Վրացւոց հետ, իսկ ես այս զօրավարի համար իմ հոգս անում, որ չլինի թէ սա էլ Վրացի դառնայ ինչպէս իւր եղբայրը: Գուք ինչու էք ինձ մեղադրում. սա հրաման ունի կաթուղիկոսից և Աւոն թագաւորից, մենք կամենանք, չկա-

մենանք, սա չպիտի դադարի կատարելու այդ: Աւրեմն դար-
ձէ՛ք ամէնքդ ձեր տեղը և ես կըննդրեմ տրանից չզրկել
ձեզ ձեր եկեղեցիներից և պաշտօններից. իսկ մենք շարունա-
կենք կատարել այն պաշտօնը, որ մինչև ցայսօր կատարել էինք:
Սորանից յետոյ մեծ վարդապետն ազատեց շատերին աք-
սորից. ամէնքը գնացին իրենց վանքերը և շարունակեցին
այն ինչոր սովոր էին գործել:

ԺԵ.

Թաթարների արշաւանքը մի տարածափնիլ երևոյթ
էր, որ պատճառ եղաւ շատ երկիրների աւերածի և շատ
ազգերի գերութեան և ապականութեան. Հայաստանն ևս
կրեց այդ ընդհանուր պատուհասի հարուածները: Վարբա-
րոս զօրավարների կատաղութեան առաջ հող ու մօխիւր
դառաւ ամէնայն շէն և բնակութիւն. նոցա բարկութեան
առջևից փախչող ժողովուրդը գտնում էր ապաւինութիւն
միայն վանքերի և կրօնաւորների մօտ, որոնք զիտէին անձ-
նուիրաբար միջնորդ հանդիսանալ և ամոքել բռնաւորների
կատաղութիւնը. Սիրակոս Վանձակեցին պատմում է, որ
երբ բազմաթիւ զիւղականներ Տաւուշ բերդի սահմաննե-
րից փախչելով ազատութեան տեղ էին որոնում, նոցա ըն-
դունեցին և պատասպարեցին իրենց մէջ Աւանական վար-
դապետի այրերը. կին, երեխայ, ազամարդիկ լցուեցան այդ
այրերի մէջ առանց պաշարի առանց որևիցէ պատրաս-
տութեան. նոքա ընկան Աւանական վարդապետի ոտները
և աղաչեցին գնալ բռնաւորի մօտ և խողաղութիւն հայ-
ցել. Վահա զարիւն մեր, ասացին, և է՛ջ առ նոսա և արա

սէր ընդ նոսա: Եւ նա զարմանալի անձնութեամբ փութաց իւր աշակերտներով բռնակալի առաջ, կրեց սոփ ծարաւ, կապանք, հարուածներ, սակայն համբերութեամբ տոկաց և իւր անձը դրաւ գնելով, ազատեց գիւղականներին հարուածներից և արիւնհեղութիւնից. ամիսներ յետոյ, երբ բռնակալը ծանր փրկանք նշանակեց Սանականի ազատութեան համար, երախտագէտ ժողովուրդը չզրացաւ գնել գերութիւնից իւր ազատարարին: Վարձեալ եկաւ նա իւր աշխատութեամբ փորած այրերը. դարձեալ հաւաքեց նա անդ իւր բազմութիւնը դրբերը: Նորա քարակտուր քարակոփ այրերը շուտով լցուեցան ուսումնատէն աշակերտների բազմութեամբ, զի մեծ վարդապետի Պօշ Մխիթարի աշակերտը լինելով, արգէն վաղուց հռչակուած էր նորա ուսումնասիրութեան համբաւը արեւելեան վարդապետների մէջ. այդ սիրասուն աշակերտների զրկում կնքեց նա իւր երկրաւոր կեանքը, ինչպէս վկայում է իւր աշակերտը Վանձակեցին Սիրակոս, արգէն «ալեւորեալ և լի աւուրբք, ի տղայական տիոցն աստուածագործ ծառայութեամբ կացեալ, բազում քրտունս և աշխատութիւնս ցուցեալ ի բանն վարդապետական, բազում որդիս ի վառս ամեալ և ազգի ազգի ճգնութիւնս կրեալ». նորա յուզարկաւորութեանը ժողովուած անհամար բազմութիւնը մեծ սուգ արաւ աննման վարդապետի վերայ. նորա մարմինն ամփոփուեցաւ իւր իսկ շինած Խորանշատ վանքի մօտ աղքատների հանդրատարանում, որն ինքը նշանակել էր կանխու:

Սանականը թողեց շատ վարդապետական զրուածներ և իւր ժամանակի պատմութիւնը, որ տակաւին յայտնուած չէ. ունեցաւ շատերի կարգում չորս նշանաւոր աշակերտ.

Արտազու վանքի վերանորոգողն Յովսէփի և Թաթարների
ժամանակի պատմիչները՝ Սիրակոս, Մաղաքիա և Վարդան.
սոցա մէջ վերջինս առաւել նշանաւոր է, զի բացի իւր պատ-
մութիւնն և այլ հեղինակութիւններն ունեցաւ կրօնաւո-
րական փառաւոր գործունէութիւն արտաքին կեանքի մէջ:
Իւր վարդապետի մահից յետոյ Վարդան մեկնեցաւ ու-
ղեորուելու դէպի Արուսագէմ. վերադարձին գնաց տեսու-
թեան Հիթում թագաւորին և Բարձրբերդցի Առստան-
դին Ա. կաթուղիկոսին, որոնք սիրեցին նորան և պահեցին
Սրիկիայում: Երբ ժամանակները շատ զգալի զեղծութիւն-
մաւով էին եկեղեցիներում և վանքերում: Առստանդին Սի-
րիկիոյ եկեղեցականների հետ խորհրդակցելով մի շրջաբե-
րական կոնդակ և 23 յօդուած կանոններ ուղարկեց արևե-
լեան վարդապետներին. նուիրակութեան պաշտօնը կաթու-
ղիկոսի կողմից վիճակուեցաւ Վարդանին, որն յիշեալ կոն-
դակով 1246ին եկաւ արևելք: Ահա թէ իթիւս այլոց
ինչ նշանաւոր կէտերի մասին պիտի քարոզէր նա հայրա-
պետի կողմից արևելեան եկեղեցիներում:

Առաջին՝ արծաթով ձեռնադրութիւն չաննն. արժանա-
ւորներին և գիտուններին միայն տան եպիսկոպոսական աս-
տիճան և այն էլ՝ առանց կաշառքի. ընծայեալների հասակը
երեսուն տարուց պակաս չլինի. եպիսկոպոսը տարին երկու
անգամ իւր թիմը ման գայ և տեսնի իւր հօտը. գիտուն,
երկիւղած և անազահ քորեպիսկոպոսներ նշանակէ. ծիր և գի-
տուն խոստովանահայրերի յանձնէ, որ ամէն կիրակի առանց
զրամի խոստովանացնեն ժողովրդին և քահանաները նոցա
հրամանով հաղորդ տան:

Երկրորդ՝ եպիսկոպոսի առաջին գործը լինի «անգայ-

Լուսին և զխորան» ուսուցիչներ ընտրել մանուկների ուսման համար. շատերի վկայութեամբ ընտրեն այնպիսի ուսուցիչներ, որոնք վարժ և տեղեակ լինին բոլոր զրգերին. եկեղեցական զրգերը գրելու համար ուղղափառ և զիտուն արուեստաւորներ ընտրեն:

Այրապետ Վանձակեցին պատմում է, որ երբ Ալարզան յայտնեց ամէնքին հայրապետական պատգամները, շատերը չստորոշեցին. «զի ամենայն դէ խոտորեալ էր ի ճշմարտութենէն, ըմբռնեալք ակտիւ ազահութեան և արծաթսիրութեան». միայն միքանի վիճակներ առերես ընդունեցին հրամանը և ձեռագիր տուին: Եյս յանձնարարութիւնը կատարելուց յետոյ Ալարզանն առանձնացաւ Վուզարքի Ս. Ընդրէի վանքը, ուր հաւաքուեցան նորան լսելու շատ աշակերտներ, որոնց ուսուցանում էր նա երկար տարիներ. նորա այս առանձնական կեանքի խաղաղութիւնը խանդարուեցաւ 1264ին, երբ շուրաւու խանը, լսելով նորա սրբութեան հռչակը, հրաւիրեց նորան իրենց աշխարհագումար տօնին ներկայ գտնուելու. ինքն Ալարզան նկարագրում է իւր տեսակցութիւնը մեծ բռնակալի հետ. մի կենդանի պատկեր է այդ, որ տպացուցանում է թէ սրբութիւնը, անշահասիրութիւնը և խոհեմութիւնը տպաւորուած մարդուս գէմքի և լեզուի վերայ՝ որպիսի դիւթական զօրութեամբ կարող են նուաձնել բռնակալների սիրտը: Աշխարհնին հազած այս համեստ, խելացի և ժողովրդասէր կրօնաւորը մերժում է իշխանի առաջարկած պարգեւները. նա ասում է. Ոսկին և հողը մեզ համար մի է. մենք աւելի մեծ բան ենք խնդրում, որ և ձեր մեծութեանը վայելուչ է՝ ողորմութիւն մեր աշխարհի վերայ: շրաժեշտի ողջոյնը

տալու ժամանակ, երբ ձուլաւուխանն իւր խոստացած ոսկին և զգեստը տալիս էր, Վարդան նորից իւր տառապեալ ժողովրդի վերայ էր դարձնում բռնաւորի աչքը։ Իշխանն, ասաց նա ձուլաւուին, այդ գրամը կըհատնի և այդ հանդերձը կըմաշուի. մենք անհատնելի և անմաշելի պարգևներ խնդրեցիք։ Իշխանը գնահատեց վարդապետի մեծահոգութիւնն և առանձին հրովարտակով յանձնեց իւր գործակալներին յարգել Վարդանի խնդիրները, որոնք իւր անձի օգտին չէին սակայն, այլ ժողովրդի։

Ժ.Գ.

Մի նոր երևոյթ մեծ վտանգ էր պատրաստում Հայոց Եկեղեցուն. պապական քարոզիչները, որ արդէն կարողացել էին խախտել Սիլիկիոյ Հայոց հաւատի հիմունքը, մի նոր միջոց գտան հերձուած ձգելու Հայոց վանական ուխտի մէջ. 1333 թուին ձուովմայ աթոռն հիմնեց Հայաստանի համար մի արքեպիսկոպոսական վիճակ, որի առաջին վիճակաւորն եղաւ Բարթուղիմէոս Բոնոնիացի լատին եպիսկոպոսը. շուտով յաջողեցաւ նորան գրաւել զէպի իւր աթոռատեղին, որ Ատրպատականի Մարաղայ քաղաքի մօտն էր, Հայ հեռւոյններ, որոնց մէջ անդրանիկն եղաւ Քոնստնդի Յովհան վարդապետը. սա այնքան յափշտակուեցաւ լատին եպիսկոպոսի քարոզութիւններով, որ բաժանուեցաւ Հայոց վանական ուխտից, ուրացաւ իւր եկեղեցին և ապա պապի օրհնութեամբ մի նորանշան միաբանութիւն կազմեց՝ Անթիթոռնի կամ միաբարներ անունով, որոնք իբրեւ թէ ձուովմայ եկեղեցուց

բաժանուած Հայոց հօտը պէտք է վերադարձնէին նորա
գիրկը: Միարարների խումբն հետզհետէ աճեցաւ նոր հե-
տեղներով, որոնց մէջ կային նաև երկու կախկոպոս՝ Ներ-
սէս Պալիէնց և Սիմէոն Պէկ: Մոլորութիւնը տարածուե-
ցաւ ժողովրդի մէջ այն պատճառով, որ այդ ոչխարազգեստ
դայերը քարոզում էին Հայոց լեզուով, չէին մերժում Հայոց
ձէսերն և սովորութիւնները և աշխատում էին զրգուել
Հայ ժողովրդի կրօնական ինքնասիրութիւնը, հերձուա-
ծող և մոլորեալ անուանելով, հեռաւոր օգնութեան սնտախ
յոյսեր խոստանալով և իբր նոր եւրոպական լուսաւո-
րութեան քարոզիչ ձևանալով: Վայթակրութիւնը մեծ էր
և վտանգն յոյժ զգալի, տեղը չէ պատկերացնել այն քստում-
նեկի չարութիւնները, որ գործում էին կրօնի սրբութիւնը
պահպանելու պատրուակով, սակայն հարկ է յիշել, որ միա-
միտ ժողովրդի մի մասը, զայթակղեցուցիչ կրօնաւորների
շնորհիւ միանգամ կորցնելով իւր հաւատը, այլ ևս չկարո-
ղացաւ վերադառնալ գէպի իւր նախկին հոգեւոր երջան-
կութիւնը և հեշտութեամբ զոհ զնաց մահաւանդանու-
թեան, մոռանալով միևնոյն ժամանակ և իւր լեզուն: Հայոց
վանքերն և վանականներն, այս իսկ վտանգը տեսնելով, չկո-
րուցին իրենց աշարջութիւնը, վտանգի առաջ միահա-
մուռ համախմբուեցան ցրուեալ ոյժերն, և եթէ չկարողա-
ցան յետ բերել մոլորեալներին, գէթ մնացեալներին պատա-
պարկցին և զգուշացուցին սպառնացող որոգայթից: Աւ-
նիթոռների կեդրոնն եղաւ Արնջակայ Քանայի վանքը,
ուր ժողովուեցան նորազանդ Հայերը, կարճ ժամանակի
մէջ կազմուեցան և ուրիշ կեդրոններ, որոնք են Մախիջե-
ւան, Արմիա, Ասրին և այլն. Հայ ժողովուրդն և նորա

առաջնորդներն, այդ խմբի գործ դրած խարդախութիւններն և խորամանկութիւններն աչքի առաջ ունենալով, անուանում էին նոցա աղթարմայ, որ նշանակում է աչքակապ կամ կախարգ: Վիմագրող ոյժերն ունեցան նշանաւոր պարագլուխներ, որոնք իրենց վարդապետական հմտութիւններով կարծես մի նոր սերունդ պատրաստեցին վտանգի դէմ մաքառելու. նոցա մէջ առաջին տեղը բռնում էին Նսայի Նչեցին, Յովհան Որոտնեցին Մականուանեալ Ասիիկ և Վրիգոր Տաթևացին: Վարդան վարդապետի աշակերտներից մէկի Ներսէս Մշեցու մօտն ուսում առաւ Նսայի Նչեցին, որ յետոյ Վայլեձորի առաջնորդն եղաւ. դեռ ԺՎ. դարի սկիզբներում այդ փանքը լցուեցաւ ուսումնասիրաւ կրօնաւորներով, որոնք ժողովուել էին Նչեցու վարդապետութիւնը լսելու. աւանդութիւնն ասում է, որ նոցա թիւն հասնում էր մինչև 360ի. այդ աշակերտներից մէկն էր և դայթակղութեան առաջնորդն Յովհան Վռնեցին, որ իւր վարդապետի հրամաններին անլսօղ զանուելով, բանադրուեցաւ. այն ժամանակ Նսային ուղարկեց իւր աշակերտներին քարոզելու և զբուշացնելու ժողովրդին. ինքն ևս մի կանոնական թուղթ գրեց Ետրպատականի առաջնորդին Մատթէոսին և բացատրելով Հայոց դաւանութիւնը, զանազան հրահանգներ տուեց նորան: Նչեցու աշակերտների մէջ յետոյ նշանաւոր եղաւ Յովհան Որոտնեցին, որ, ինչպէս Թովմա Մեծօփեցին ասում է, «իբրև սրեղակն փայլէր ընդ ամենայն ազգս Հայոց և լուսաւորէր զամենեսկան աստուածային գիտութեամբ և կայր ընդդէմ հերձուածողաց աղթարմայից»: Որոտնեցին, որ հարուստ և ազնուա-

կան տանից էր, հրաժարուեցաւ աշխարհից իբրեւ մի ճրճմարիտ կրօնաւոր և բոլոր իւր կեանքը նուիրեց ուսման և քարոզութեան. իւր վարդապետի մահից յետոյ շուտով շրջապատուեցաւ Տաթևու վանքում բաղմամբիւ աշակերտներով, որոնց ուսուցանում էր նա Ս. Գիրքը: Նորա ժամանակ ծաղկեցաւ Վանայ հովտում Խառաքաստայ Ս. Ըստուածածնի վանքը, ուր Սարգիս վարդապետի մօտ ժողովուած էին շատ կրօնաւորներ և լսում էին նորա վարդապետութիւնը. նորա մօտ գալիս էին և աղթարմաները. փորձելու համար տալիս էին նորան զանազան հարցեր. աշակերտները խնդրեցին նորան դաս ասել Ըսաքինութեան գրքի վերայ, որն Ունիթոռների գիտութեան շտեմարանն էր համարւում: Սարգիս վարդապետը, թէև ասաց իւր դասը, բայց երեւի չկարողացաւ գոհացնել իւր ունինդիրներին, զի նորա աշակերտները լաւ չհասկացան ու ծածուկ գնացին վանքից և ուղեցին աղթարմայ դառնալ. այն ժամանակ Սարգիս վարդապետն, իւր տկարութիւնն զգալով, օգնութեան կանչեց Յովհան Որոտնեցուն, որն իւր աշակերտներով եկաւ Երնջակայ Եպրսակունեակ վանքը, ժողովեց Սարգսի աշակերտներին և իւր ազգու ճառերով սաստեց նոցա. շատիրը նոցանից զղջացին, ոմանք ծանր պատիժներ կրեցին՝ բանտ, շղթայ, գաւազան և այլն, իսկ միքանիսը փախան, ընկան «Փռանկների աշխարհը»:

Սեճ հարուած տուեց Ունիթոռների յառաջադիմութեանն և Որոտնեցու աշակերտը Գրիգոր Տաթևացին, այս հռչակաւոր վանականը, որ ժառանգել է «Եօթնալոյս վարդապետի» անուն իբրեւ ճարտար լիզուէի, տոկուն բնաւորութեան և հարուստ տեղեկութիւնների տէր անձն, ու-

սուցանում էր իւր աշակերտներին, ամառուայ և ձմեռուայ համար յարմարացուցած քարոզներով լուսաւորում էր ժողովրդի միտքը, մերկայնում էր ամէնի առաջ Ունիթոոների որոգայթները և վիճարանութիւնների ժամանակ համոզանքով լեցնում էր հակառակորդներին. Մեծփեցին պատմում է, որ Տաթևացին «ոչ միայն ծերութեան ժամանակ քարոզում էր անհաւատներին, այլ միշտ անահ և աներկիւղ նախատում էր նոցա. և ոչ որ չէր համարձակում ձեռք տալ նորան ոչ իշխանը և ոչ նորա ստորադրեալը, զի ամէնքը սարսափում էին նորա պատկառելի երեսից» :

Եյս վարդապետներն ունեցան և այնպիսի ընկերներ և աշակերտներ, որոնք շատ տեղերում նորոգեցին և ծաղկեցուցին վանքեր: Վրիգոր Տաթևացու աշակերտներից յայտնի են Տաթևի առաջնորդ և բանաստեղծ Եռաքել Բաղիշեցին և ԺԼ. դարու պատմիչ Խոլմա Մեծփեցին. Սարգիս վարդապետի աշակերտներից երևելի եղան Վրիգոր Ծերենց Արծկէի Յիսնայ վանքում և Վարդան վարդապետ, որ յառաջ Հոգեհայ և յետոյ Սուխարու Ս. Եստուածածնի վանքում ունեցաւ շատ աշակերտներ: Նշանաւոր եղան նաև Սաղմոսավանք, Հաւուցեթառ, Սեան, Եստապատու Ս. Նախավկայ, Մեծփայ վանք և այլն: ԺԼ. դարի բոլոր այս վանքերի և վանականների մի բարոյական մեծ ծառայութիւնն էլ այն եղաւ, որ Հայոց հայրապետական աթոռն ազատեցին անկումից և, մտքերը նախապատրաստելով պատճառ եղան 1441 թուին հայրապետական աթոռի փոխադրութեանը Սիւնի դէպի իւր նախկին տեղը Վաղարշապատու Ս. Էջմիածինը:

ԺԷ.

Յայտնի է, որ 1605 թուին Պարսից թագաւորը Շահարաս Ը աւերից Երարատեան աշխարհը և շատ տեղերից, մանաւանդ Զուղայից, բազմութիւ ժողովուրդ գերի վարից ու տարաւ Պարսկաստան. երբոր այդ գաղթականները տեղաւորուեցան Պարսկաստանում և հեղհեղեղ ճոխանալով, ճոխացուցին Եսպահանի արուարձանը՝ Նոր Զուղան, նոքա միշտ և հանապաղ կարօտով յիշում էին միմիայն հայրենիքում թողած սրբավայրերը. «նոքա իրենց ապարադդ էին համարում, ինչպէս ասում է Եռաքել Մովսիսեցին, որ իրենց աչքի առաջ չէին իրենց նախնիների գերեզմանները, վանքերը, ուխտատեղերը և մանաւանդ Ս. Լշմիաճնի մեծահանգէս Եթոռը, ուր սուրբ Լուսաւորչի աջն է, որով սուրբ մեռն է օրհնւում և այնտեղից սիրւում է այցոց ազգի մէջ ամէն աշխարհ, ուր և լինին, և որի համար (այսինքն աջի) բոլոր է այցոց ազգը հնազանդում է Լշմիաճնի Ս. Եթոռին և նորա կաթողիկոսին, որը նրստում է այնտեղ»։ Բացի Մովսիսեցու այս վկայութիւնից ուրիշ շատ ցուցումներ ևս հաստատում են, որ Նոր Զուղայի գաղթականները չէին մոռացել այն ժամանակի ողբերգակ Ստեփաննոս վարդապետի պատուէրը. «բարի՛ ձեր որդւոց թոռանց պատմեցէ՛ք, էսպէս խայրենիքն քանդած թողեցիք, Սասիսի անունն, Նոյայ տապանի, Երարատ դաշտի, սուրբ Լշմիաճնի, մեր Խորվիրապի, սուրբ Պեղարդ, Սուղնի չմոռանան մինչի օրն դատաստանի»։ Արք Շահարաս իմացաւ գաղթականների սրտի ցաւը և ճա-

նաչեց, որ նոքա ջերմ կապուած են իրենց սրբութիւնների հետ, հրամայեց Ս. Լըմիաճնի տաճարի քարերն և Ս. Լուսաւորչի աջը տեղափոխել Պարկաստան և Նոր Զուղայում Նոր Լըմիաճին կանգնել, որպէսզի զաղթականների սիրտը հաստատապէս կապուի նոր բնակավայրի հետ: Եւհի հրամանը բուն նպատակին չհասաւ, տարիներ յետոյ Ս. Լըմիաճինը կրկին նորոգուեցաւ և հաստատուեցաւ իբրեւ ամենայն Հայոց հայրապետական աթոռ, երբ Մովսէս Գ. Արեւելցին, Փիլիպպոս Հաղբակեցին և Յակոբ Ա. Զուղայեցին մէկը միւսին յաջորդելով նոր կեանք և գործունէութիւն ներշնչեցին բոլոր եկեղեցական դասին: Աթուղիկոսարանի դպրոցը, որ Յովհաննավանքումն էր, Հաղբակեցին փոխադրեց Ս. Լըմիաճին. այդ դպրոցից ուրիշ շատերի կարգում հանդէս եկաւ Ժ. Լ. գորու նշանաւոր պատմագիրն Առաքել Վալբրիժեցին, որ և մինչեւ իւր խորին ծիրութիւնն այն դպրոցին ծառայելով, փախճանեցաւ և ամփոփուեցաւ Ս. Լըմիաճնի հասարակաց հանգստարանում, ուր և կայ այժմ նորա գերեզմանը: Վալբրիժեցին վկայում է, թէ ամէնը, որ ուսանում էին կաթուղիկոսարանի դպրոցում, եղան պիտանի մարդիկ՝ վարդապետներ, եպիսկոպոսներ և քահանաներ: Ի՞նչէն շատ դժուարին էր այն ժամանակ գիտութեամբ պարապել և ուսում տալ, բայց կրօնաւորները չէին զգում այդ դժուարութիւնները, որովհետեւ անկեղծութեամբ էին ձեռնամուխ լինում գործին. Վալբրիժեցին հետաքրքիր նկարագրութիւններ է թողել, որոնցից և երևում է նորա ժամանակի վանական լուսաւորութեան ոգին. այսպէս նա պատմում է, որ երբ ամէն կողմից սպառել էր կենդանութեան նշոյլը և տիրում էր առհասարակ

լքումն և յուսահատութիւն, Բագէշի մօտ Ս. Ամրորդու վանքում զարդացաւ արտաքին գիտութիւնների ուսումը. այդ գործին առաջնորդ եղաւ Բարսեղ վարդապետը, որ Վրիգոր Տաթևացու աշակերտութիւնից էր: Հին ժամանակ այդ ուսումը բովանդակում էր իւր մէջ և՛ քերականութիւն և՛ արամեականութիւն և՛ փիլիսոփայութիւն և՛ ճարտասանութիւն և այլն: Դա Հայոց Համար նոր և անձանօթ ուսում չէր, զի յայտնի են Վաւրթ Անյաղթ, Վրիգոր Մաղխատրոս, Յովհան Նրզնկացի և ուրիշները, սակայն մոռացուած էր. Բարսեղ վարդապետի ջանքն այն էր, որ վերանորոգուի: Նրբ յաջողեցաւ նորան այդ ուսումն աւանդել իւր աշակերտներին, մի վերջին պատուէր ևս տուեց նոցա. Կնձանից սովորածներդ, ասաց նա, և ձեր նոր գտածները դաս ասացէ՛ք ձեր աշակերտներին. և պատուիրեցէ՛ք նոցա, որ իրենք էլ այնպէս անեն. և որդւոց որդի այդպէս անելով կըհաւատամ, որ Աստուած բանայ և ցոյց տայ մեզ չքնաղ ու պանծալի գիտութեան ամէն դռներն ու ճանապարհները: Եւ յիրաւի Ս. Ամրորդու վանքի դպրոցից Հանդէս եկան շատերը, որ իրենց առաջնորդի պատուիրանին հետեւելով նպաստեցին գիտութեան տարածմանն Հայոց մէջ. նոցանից մէկն էր Վաւրթեցու յիշած Մելքիսէթ վարդապետը, որի աշակերտը Սիմէօն Զուղայեցին մինչեւանգամ զանազան ձեռնարկներ գրեց, որպէսզի, եթէ մէկ ուրիշն «առանց ուսուցչի ուսանելու լինի, կարողանայ հիշտ հասկանալ և ապա ձեռնամուխ լինել արտաքին գրքերին»։ Սիմէոնը Ս. Լճմիածնի դպրոցում ունեցաւ երեսուն աշակերտ, որոնք նորանից դաս առան քերականութեան ուսումը: ԺԼ. դարի կրօնաւորների այսպիսի գործունէութիւնից

էր, որ գիտութեան սէրը վերարծուեցաւ. այդ սիրով վառ-
ուած մարդիկ հետամուտ եղան կիսաւեր փանքերը նորո-
գելու, նոցա կանք տալու և նոցա մէջ աշակերտներ ժո-
ղովելով կրթելու և լուսաւորելու. վերստին ծաղիկեցան Սաղ-
մոսավանքը, Հանավանքը, Հաւուցթառայ, Վայլեձորի,
Զարեազեաի և այլ փանքերը. պայծառացաւ Արևանում
Ենանիա Եռաքելոյ փանքը, որի նորոգողն և բարեկարգողն
եղաւ Մովսէս Սիւնեցին՝ Ա. Էջմիածնի վերջին նորոգողն
և վերահաստատողը: Նորա երկու արժանաւոր յաջորդ-
ների Հաղբակեցի Փիլիպպոսի և Գուդայեցի Յակովբի
անուան հետ կապուած է Մաղարթայ Ա. Նախավկայի,
Օշականու Ա. Թարգմանչաց, Ուշույ Ա. Սարգսի և Արա-
րատեան այլ սրբաւայրերի նորոգութեան անունը: Վրժ-
ուար չէ մակարելի, թէ այդքան վերականգնած մեծա-
ւանքներ՝ Մայր Եկեղոցի շուրջը շէն ու պայծառ բոլորած,
լուսաւորուելով կեդրոնի վարժարանից և նոր դժ ու կազ-
մուրումն տալով նորա սպառնալ զօրութեանը, դրբան
նպաստաւոր էին լինում Հայոց եկեղեցու բարեկարգու-
թեանն և հօտի մխիթարութեանը: Արժնաւորները, զիւղեր և
քաղաքներ շրջելով, սկսեցին ժողովրդի ջերմեռանդութիւնը
վառ պահել և մշակել նորա միտքը. Վալդիսեցին պատմե-
լով Մովսէս Սիւնեցու և նորա ընկեր Պօղոս վարդապետի
մասին, ասում է, որ «նոքա շրջում էին երկրից երկիր, շինում
էին եկեղեցիներ, նշանակում էին քահանաներ, հաստատում
էին դպրոցներ և ուսուցանում էին մանուկներին. մեր հա-
ւատի հաստատութեան համար պատշաճաւոր տեղերում
հաստատեցին դպրատուն, որ զիւղերի մանուկները ժողով-
ուին և ուսանին»: Զկար մի փանք, որի շրջակայ ժողովուրդը

զուրկ լինէր հոգեւոր միութարութիւնից, ամէն տեղ կենդանի հնչում էր Վրիստոսի Աւետարանի քարոզութեան ձայնը, որ մեծապէս զօրացնում էր ժողովրդի լքեալ և աշխատեալ ոգին:

Այս ընդհանուր շարժման մէջ յառաջ եկան և լուսաւորութեանը նպաստող նոր երևոյթներ, որոնց նախապատճառը դարձեալ կրօնաւորներն հանդիսացան. յառաջինն ՝ այոց տպագրական արուեստն էր, որը Յակոբ Չուղայեցին իւր պաշտպանութեան և հրդացողութեան առարկայ ընտրեց: Նա Ամստերդամ ուղարկեց եկեղեցականներ, որոնք առաջին անգամ տպագրեցին հայերէն գրքեր և տարածեցին ՝ այոց մէջ. եթէ մտաբերենք, թէ սորանից երկու հարիւր տարի յառաջ ի՞նչ դժուարութիւններ կային Ս. Լէօմիաճնից Ամստերդամ գնալու, որքա՞ն հեռու, դժուարին և անկանոն էր ճանապարհը, որքա՞ն պակասաւոր և նուազ էին Ս. Լէօմիաճնի նիւթական միջոցները, մանաւանդ Չուղայեցու հայրապետութեան ժամանակ, և որքա՞ն վտանգաւոր էր բռնակալներով պաշարուած գրութեան մէջ այդպիսի օտարեկրկայ կեդրոնների դիմելը, եթէ, ասում եմ, մտաբերենք այս ամէնը, չենք կարող չդարմանալ Յակոբ Չուղայեցու հաստատամտութեան և նորա ազգաշէն գաղափարն իրադործողների արիաջանութեան վերայ. զի և ուրիշներն իրենից յառաջ այդ փորձը փորձած էին, սակայն անյաջող:

ԺԲ.

Տպագրական արուեստը միակ արդասիքը չէր ԺԼ. դարու վանական կրթութեան. սէրը և ձգտումը դէպի նոր

կեանք և գործունէութիւն այնքան մեծ էր, որ շատերն անխտիր կամենում էին շահուել ամենայն պատահական յաջողութիւնից. ոմանք ընկերանում էին պապական քարոզիչներին, զի նոքա իրենց կրթութեամբ և զարգացմամբ գերազանց էին երևում. ոմանք մտնում էին պապական վանքեր և դպրոցներ, որոնք այն ժամանակներն սկսում էին հաստատուել Արևելքում. իսկ շատերը լաւ էին համարում թողնել իրենց վանքերն և ուսման սիրու համար դիմել Արևմուտք Հայ գաղթականների մէջ, որ կարողանան շահուել Աւերոպայի լուսաւորութիւնից. այդպիսիների ջանքը մեծ մասամբ պսակւում էր յաջողութեամբ և արգիւնաւոր էր լինում Հայոց դպրութեան համար: Նոքա տապգրում էին գրքեր, և եթէ վերադառնում էին հայրենիք, ուսուցանում էին ժողովրդին, կրթում էին աշակերտներ, նախապատճառ էին լինում զանազան տպարանների Ա. Պօլսում և այլ տեղերում. բաւական է նայել ԺՎ. և ԺԲ. դարերում տպած հայերէն գրքերի յիշատակարանները, որ տեսնինք թէ, որպիսի ընդարձակ ծաւալ գտաւ արտասահման գնացած վանականների ազդեցութիւնը նոր մտաւոր շարժման մէջ. սակայն մի առաւել շոշափելի օրինակ է ահաւասիկ ԺԴ. դարու Հայ կրօնաւորների մէջ ամենից համեմատն և արգիւնաւորը Մխիթար Սեբաստացին (ծն. 1675). ինքնին մարմնացնալ ուսումնասիրութիւն, օժտեալ բարի յատկութիւններով, առաքինի և գործունեայ, ճարտարախօս և համեստ, սնուած ու զարգացած քրիստոնէական առաքինութեան օրինակ լինելու համար Մխիթար Սեբաստիոյ Ա. Նշանի վանքից սկսած շրջեցաւ և ծանօթացաւ Հայոց շատ վանքերի կացութեանը. նախ Ա. Լջ-

միաճնի դպրոցին և նորա հմտագոյն միաբաններից մէկի առաջնորդութեանն յանձնուեցաւ, ապա անցաւ Հայոց հնագոյն և յայտնի անապատներից մէկի՝ Աւանայ վանքի մէջ գտնելու իւր ծարաւին յազեցումն. Մասնու և Վարնոյ վանքերում ևս իբրեւ ուսուցիչ և իբրեւ քարոզիչ, իբրեւ նուիրակ և իբրեւ քահանայ գործեց ամենայն եռանդով և սրբութեամբ. սակայն ամենուրեք նա զգում էր ուսման և զխտութեան անկատարութիւն. նա չգտաւ նոցա մէջ իւր կորովի մտքին համապատասխան նիւթ և աչքը դէպի Արեւմուտք ուղղեց. անյաջողութեան և դառն նեղութիւնների բովի մէջ զտուելով, Մխիթար անօրինակ համբերութեամբ դիտցաւ տոկալ և դիմել բուն նպատակին և իվերջոյ 1717ին Վենետիկու Ս. Վազարի վանքը հաստատելով, հիմնադիր եղաւ այն պատկառելի և բազմաբոլոն միաբանութեան, որ ցարդ ևս կրում է նորա հոյակապ անունը: Մխիթարեան միաբանութիւնն իւր երկարատեւ գոյութիւնը պարտական է Մխիթարի քարոզած և իրագործած սկզբունքներին: Մի զաղափար էր միայն, որ ոգևորում էր նորան այն է՝ եւրոպական գիտութեան սկրզբունքները մոցնել Հայոց մէջ և էական դարձուած տալ Հայոց մտքին՝ մշակելու մայրենի լեզուի և պատմութեան աղբիւրները: Ելլ գաղափարի մասին անլուռ քարոզում են իւր խի գործերն և սկսւածքները: Նա առաջինն եղաւ, որ հարազատ և հնագոյն զրօնայ օրինակների համեմատութեամբ Ատուածաշունչ Ս. Վիլքք տաղադրեց (Եբրայի Ատուածաշունչ): Նա առաջինն եղաւ, որ Հայոց լեզուի համար հարազատ մեկնութիւններով և օրինակներով օժտեալ մի բառարան կազմեց (Եբրայի բառարան): Նա առա-

ջինն կըաւ, որ Հայոց լեզուն զտեց ու մաքրեց լատինա-
սէր հեղինակների գործած զեղծումներից, այդ կրեւում է
նորա գրաբառ լեզուի քերականութիւնից, իվերջոյ նա
առաջինն կըաւ, որ Հայոց լեզուի բարբառներին ևս տեղ
տուեց և գրաբառի քերականութիւնից զտտ կազմեց նաև
իւր ժամանակի աշխարհագրառի քերականութիւնը: Եւ
չինք յիշում այն, որ նա առաջինն կըաւ Հայոց ընտիր
ձեռագիրների ժողովածու կազմողը, նոցա ուսումնասիրու-
թեան կղանաին իւր աշակերտներին աւանդողը և նոցա
մէջ շտեմարանեալ ձոխ պաշարը ազգային նոր գիտակցու-
թեան առարկայ ընտրողը: Հայց է, ուստի՞ գտաւ Մխի-
թար այգալիսի մտաւոր նախապատրաստութիւն, և թէ ոչ
Հայոց վանքերում, զի նա ուրիշների նման արտասահման
չըջած և ուսում առած չէր, նա լատինական վանքերի և
վարժարանների աշակերտ չգրուեցաւ: Նա ուսաւ այն, ինչ
որ ուսան բոլոր իւր կարգակիցներն Հայաստանում, երբ
նա Երեմուտք գիմեց, նորա ճանապարհն աւելի փշոտ էր
քան իւր նախորդներին: Նա չունէր ոչ մի հովանաւոր,
նա չունէր ոչ մի յուսոյ կայարան, նա մեկնեցաւ Պ. Պօլ-
սից իբրև հալածեալ և ճանապարհ ընկաւ ոչ միայնակ,
այլ տասնեմէկ աշակերտներով, որոնց ապրուստի համար
նա ունէր հետը միայն միքանի հարիւր դահկան փող, որ
գոյացել էր իւր վաճառեալ տպարանի և կարասիքի գնից:
Բայց տեսէք թէ այս լքեալ մերժեալ մարդը ի՞նչ անօրի-
նակ համբերութիւն, աշխատասիրութիւն և բարեպաշտու-
թիւն է ցոյց տալիս օտար երկրի անձանթ ժողովուրդի մէջ:
Մեթոնի դղեակում հիւանդութիւն, աղքատութիւն, վե-
րահաս պատերազմ, սիրատուն աշակերտների դերեվարու-

Թիւն, իւր ձեռակերտ վանքի և բնակութեան աւերում տեսաւ, չվհատեցաւ Մխիթար. Վլենտիկում այդ ձախող Հանգամանքներից ոչ պակաս նոր զրպարտութիւններ և մատնութիւններ լսեց, չվհատեցաւ Մխիթար. զի այդ ամէնը լոյծ ակեքներ էին, որ խորտակում էին նորա հաստատ կամքի և համբերութեան անդրդուելի ժայռերի առաջ:

Իւր գործունէութեան մէջ մի սխալ միայն գործեց Մխիթար, որ անկարելի է առանց յիշատակութեան թողնել այստեղ: Նա նայատանկաց Եկեղեցու հովանաւորութեան տակից դուրս դալով, նոսրմայ դահլին հպատակեցաւ. այս կէտի մէջ Մխիթար անշուշտ մեղանկեց պատմութեան առաջ. սակայն նորա այդ սխալը կարելի է բացատրել ժամանակի դառն հանգամանքներով, մանաւանդ որ այն երկրի օրէնքները, ուր նա ստիպուած էր գործել, չէին ներում ոչ ոքի մի կրօնաւորական ուխտ կազմել առանց նոսրմայ դահլի հաւանութեան. և եթէ Մխիթար իւր ազգասիրական իղձերն իրագործելու և Վլենտիկում ու Խտալիայում մթերեալ դիտութեան պաշարներից օգուտ քաղելու համար ոչ մի հնար չունէր մերժելու այդպիսի մի հպատակութեան պայման, ապաքէն նա մնաց գործով և հոգւով ազգային դրօշակը պաշտօղ և պաշտպանօղ անձն և իւր իսկ օրինակով նոյնն աւանդեց և իւր աշակերտներին:

Սակայն ինչոր կարելի է ասել Մխիթարի համար, նոյնը դժուար է կրկնել նորա անունով հռչակուած միաբանութեան նկատմամբ. զի նա թողած է Մխիթարի ընթացած շաւիղները և նպատակը. շարունակ նոսրմայ դահլի հակազդային պահանջներին անսալով, Մխիթարեան միաբանութիւնն ահաւասիկ ապրում է իբրեւ ուրոյն կղզիա-

ցեալ մարմին առանց այն ազգային սկզբունքների, որոնք Մխիթարի գործունէութեան փառաւոր նշանաբանը կազմեցին: Եթէ մի ժամանակ Հռովմայ գահին հպատակը կարեւոր էր Մխիթարի վսեմ նպատակն իրագործելու համար, այժմիկ նորա սկսած մեծ գործը պսակելու համար, կարծում ենք, որ պէտք է Մխիթարեան Ս. Հարք յօժարին ազգային դիօշակի տակ մտնելու, եթէ ոչ Մխիթարի անկաժ փառաւոր պարտեղն հեղհեղէ առիշդոյն նիւթոյ անշուշտ կրչորանայ, ինչպէսոր պատմութեան անսուտ օրէնքներն հաւաստում են այդ:

ԺԹ.

Ժամ է արդ հակիրճ յիշատակութեամբ անցնել և արդի վանքերի մասին, ընտրելով նոցանից այնպիսիները, որոնք աւելի համապատասխան են այժմեան ժողովրդի բարոյական և մտաւոր պահանջներին:

Նախ և յառաջ յիշատակութեան արժանի է Ս. Լջմիածնի վանքը, չկայ այսօր Հայոց մէջ մի այլ վանք, որ իւր պատմական և ժամանակակից նշանակութեամբ կարողանայ հաւաստուել Ս. Լջմիածնին: այնտեղ է Ս. Լուսաւորչի Եջը և ամենայն Հայոց հայրապետական աթոռը այնտեղ է լինում բոլոր եկեղեցական վիճակների համար Ս. Միւռոնի օրհնութիւնը և եպիսկոպոսների ձեռնադրութիւնը, և այնտեղ է, իմիջոյ, կեդրոնացած Հայոց Եկեղեցու ծայրագոյն հոգեւոր վարչութիւնը: Սակայն ի՞նչ է պատկերացնում այսօր այդ ամենանշանաւոր և նուիրական սրբավայրը, իւր ամէն մասերում կատարեալ աղքատու-

Թիւն: Նոյն իսկ Ս. տաճարների շէնքն ևս պատկերացնում է մի քայքայումն: Ս. Լջմիաճնի բազմակողմանի աղքատութեան պատճառն այն է, որ այդ հնադարեան վանքի մէջ չկայ այսօր կազմակերպեալ միաբանութիւն. փոխանակ կրօնաւորական ուխտի գոյութիւն ունի անդ միմիայն մի հասարակ կենակցութիւն զանազան տեղերից ժողովուած զանազան կրթութեան և զաղափարների տէր կարգաւորների, որոնց իրար հետ կապօղ միակ կապը ապրուստն է: Նոքա չեն կազմում վանական կանոններով և կարգերով սերտ կապուած եղբայրութիւն, այլ կան իբրեւ լոկ ծառաներ կաթուղիկոսների, որոնք իրենց ճանաչողութեան չափով և որոշում են իւրաքանչիւրի գործունէութեան սահմանը:

Ս. Լջմիաճնի վերայ պէտք է նայել առաւելապէս իբրեւ հայրապետական աթոռի և դաստակերտի վերայ: Դեռ ժ. Լ. դարում Փիլիպպոս Հաղբակեցին հաստատեց Ս. Լջմիաճնում կաթուղիկոսարանի դպրոցը, որ գոյութիւն ունեցաւ մինչև Ղուկաս Արմենցին. այնուհետեւ Ղաւիթ - Վանիէլեան վէճերի, Պարսից արշաւանքների և Նփրեմ կաթուղիկոսի փախուստի ժամանակ, որոնք մէկը միւսին յաջորդեցին, ոչ միայն դպրոցը, այլև ամբողջ վանքը ծանր տագնապի մէջ էր: Յովհաննէս Ապրեղեցին շինեց Ս. Լջմիաճնի արդի ժառանգաւորաց դպրոցը, ուր ժողովեց աշակերտներ և կարգեց ուսուցիչներ մեծ մասամբ իւր ժամանակի վանականներից: Ներսէս Աշտարակեցին զրէթէ անուշադիր թողեց այդ դպրոցը, յոյսը դրած լինելով իւր հիմնած Ներսիսեան դպրոցի վերայ: Մատթէոս Ա. իւր կարճատե կաթուղիկոսութեան ժամանակ շատ ասիաւ միջոց ունեցաւ ժառանգաւորաց դպրոցով զբաղուելու, թէև աշխատում

էր պահպանել նորա գոյութիւնը: Իվերջոյ Գէորգ Գ. կաթողիկոսին յաջողեցաւ 1874 թուին բանալ Մայր Աթոռում մի ձեմարան ընդարձակ դիրքով և ժամանակակից ծրագրով. նորա հրամանով ժողովուեցան մանուկներ Ռուսաստանի, Տաճկաստանի և Պարսկաստանի սահմաններէջ. նոքա սնանում և ուսանում են անդ Մայր Աթոռի ծախքով և նորա անմիջական հսկողութեան ներքոյ: Թէ ի՞նչ ազդեցութիւն կ'ունենայ Մայր Աթոռի ապագայի վերայ այդ նոր օգտաւէտ հաստատութիւնը, ժամանակը ցոյց կուտայ. սակայն ակներև է, որ նա իբրև նոր հաստատութիւն այն ժամանակ կ'ունենայ իւր արդիւնքը, երբ յարատև գոյութիւն ունենայ որոշ և փորձուած ուղղութեամբ: Ա. Լժմիածինն ունի և մի տպարան, որի հիմնադիրն է Սիմէօն կաթողիկոսը. նորանից յիտոյ տպարանն երկար տարիներ զրէթէ խափանուած մնաց, մինչևոր վերջնականապէս կանոնաւորեց նորան Գէորգ Գ. միջանի բարեպաշտ ազգայինների օգնութեամբ. բազմարդիւն հայրապետը 1868 թուին սահմանեց և մի թերթ Արարատ անունով. նորա քաջալիրութեամբ առաջին անգամ լոյս տեսան այդ տպարանից և միջանի հին պատմական յիշատակարաններ: Այս տպարանն, եթէ շարունակուի, ունի մեծ նշանակութիւն և Ա. Լժմիածնի մատենադարանի համար, որ լի է հաղարաւոր զրչեայ մատենաներով: Մատթէոս Ա. բարեկարգել տուեց այդ մատենադարանը և այժմ պահպանուում է մեծ խնամով վանքի քարուկրեայ կամարակապ շէնքերից մէկում: Գէորգ Գ. կցեց ս. տաճարներին և մի թանգարան, ուր ժողովեց վանքի բոլոր զարդերը, անօթիղէնները, զանազան թանգազին հնութիւն-

ները, որոնք պահպանուում են առանձին պահպաններում
[Թուով ու համարով արձանագրուած: Այս ամէնից ակնե-
րե է, որ Ս. Լճմիածինն իբրեւ կաթողիկոսների դաստա-
կիրտ որոշեալ չափով յառաջագիմութիւն ունեցաւ ներ-
կայ դարումս. նկատելու է սակայն, որ այդ յառաջագի-
մութեան գործին բոլոր կրօնաւորներն հաւասարապէս նա-
խանձախնդիր չեղան:

Ս. Լճմիածնից յետոյ երկրորդ տեղը բռնում է Արու-
սաղէմի Ս. Յակովբեանց վանքը, ուր կայ մի բազմաթիւ
միաբանութիւն. դարաւոր Հնութիւնը, բազմատեսակ
քրիստոնեայ ազգերի և կրօնաւորների ներկայութիւնը,
քրիստոնէական կրօնի նուիրական Ս. տեղերի հոգակր, որ
գրաւում է բազմաթիւ ուխտաւորների և այցելուներ, միջոց
են տուել այդ վանքին բարձր պահելու Հայոց ուխտերի
անունը օտարների առաջ: Միաբանութիւնն ունի իւր ընտ-
րեալ առաջնորդը պատրիարք անունով, որ ցմահ կապ-
ուած է իւր վիճակի հետ. այնտեղ կայ ժառանգաւորաց
գլխոց, տպարան և ծոխ մատենադարան. հրատարակում է
Սիօն անունով թերթը. կարճ ժամանակի մէջ տպագրուե-
ցան և միքանի ընտիր հրատարակութիւններ Հայոց մա-
տենագիրներից: Նկատելու արժանի է սակայն այն, որ
արդիւնքների վատ մատակարարութեամբ այդ վանքը ըն-
կած է մեծ պարտքի տակ, որից ազատ է Ս. Լճմիածինը:

Այս մեծ վանքերից զատ կան և դաւառական սրբա-
վայրեր, որոնցից ուշագրութեան արժանի են Հոսեւեաները.

Լռաջին՝ Երմաշու Չարխափան Աստուածածնի վանքը
Նիկովրդիոյ մօտ, ուր կայ միաբանութիւն, գլխոց և տպա-
րան. մի ժամանակ հրատարակուեցաւ անդ Յոյս անունով

Թերթը. վանքի վիճակը կախուած է կրօնաւորների աշխատութիւնից և ուխտաւորների նուէրներից:

Եւրկորդ՝ Վարազայ Ս. Նշանի վանքը Վանայ մօտ. յիսուն թուականներին մեր դարու եռանդուն կրօնաւորներից մէկը՝ Մկրտիչ Խրիմեան, այժմ արքեպիսկոպոս, ժողովեց այնտեղ մանուկներ, ուսում տուեց, նոցանից կազմեց մի միաբանութիւն, Հիմնեց անդ մի տպարան և Հրատարակեց Երծիւ Վասպուրականի անունով Թերթը, որ անդրանիկն էր Հայոց Հողի վերայ: Տարիներ յետոյ նոյն կեանքն արծարծեց նա և Տարօնոյ Ս. Սարապետի վանքում: Ապաբազդարար երկունս էլ շուտով խափանուեցան, զի Խրիմեան փոխադրուեցաւ աւելի բարձր ասպարէզի Համար Վ. Պօլիս, իսկ նորա սկսածը շարունակօղ չգտնուեցաւ: Եյժմ ևս Վարազայ վանքն ունի դպրոց:

Եւրկորդ՝ Ս. Խաչի վանքը՝ Նոր Նախիջևանի մօտ, որ Հիմնուեցաւ անցեալ դարի վերջերում. նորա Հիմնադիր Յովսէփ արքեպիսկոպոս Երզութեանը բացեց անդ մի դպրոց և տպարան, ուր կարողացաւ տպել տալ միքանի գրքեր. այժմիկ այդ վանքը գտնւում է Նոր Նախիջևանի Մարդասիրական Մշակութեան խնամքի տակ, որը պահում է անդ մի դպրոց շրջակայ Հայաբնակ գիւղերի մանուկների համար: Վանքում միաբանութիւն չկայ:

Չորրորդ՝ Հառիճայի վանքը Եղէքսանդրապօլի մօտ. այս վանքը քանիցս անգամ դարերի ընթացքում կնիծարկուել է ասպատակութիւնների և աւերածի: 1830 թուին Սարսի զաղթականների առաջնորդն Ստեփաննոս կաթիսկոպոս Խաժակոանը, որ յառաջ նստում էր Հոռոմոսի վանքում, հաստատեց անդ իւր աթոռը: 1850 թուին միքանի Եղէք-

սանդրապոլի բարեպաշտ անձինք ծայրագոյն հոգևոր իշխանութեան հաւանութեամբ մի հոգաբարձութիւն կազմեցին, որին մշտական նախագահ և ղեկավար եղաւ Տ. Յովսէփ աւագ քահանայն Առաստանեանց: Հոգաբարձութիւնը նախ և յառաջ նորոգեց Ա. տաճարների քայքայեալ մասերը. ապա մաքրել տուեց փլատակները, և ի վերջոյ 1856 թուին շինեց մի քանի սենեակներ, որոնց մէջ բացեց ուսումնարան զիւղացի մանուկների ուսման համար: Թէ շինութիւններն և նորոգութիւնները և թէ նոյն իսկ ուսումնարանի պահպանութիւնն հոգաբարձութիւնն անում էր իւր իսկ ծախքով: Մատթէոս Ա. և առաւելապէս Պէորգ Վ. հայրասպետները գնահատելով հոգաբարձութեան ջանքերն, հետզհետէ նորան հաւատացին վանքի ամբողջ կառավարութիւնը, յատկացնելով դպրոցին և արտաքին արդիւնքներ: Հոգաբարձութիւնն այդպիսի հովանաւորութիւնից քաջալերուած հետզհետէ կանգնեց վանքի շրջապատում քարուկրեայ ննջարաններ, սեղանատուն և ապա 1878 թուին հիմնեց մի հաստահիմն շինուածք ժառանգաւորաց դպրոցի համար. այնտեղ կարող են զետեղուել յիսուն գիշերօթիկ աշակերտ, որոնցից քսանն հինգն իբրեւ ձրիաթոշակ որդեգիրներ ընտրւում են զիւղացի որբ և չքաւոր երեխաներից: Հառիճայի դպրոցն հոգաբարձութեան ձեռքի տակ զրէթէ երեսուն տարի շարունակ ունէր վարձեալ ուսուցիչներ և ձրիաթոշակ աշակերտներ, որոնցից շատերը զիւղերում քահանայ դառնալով, պատճառ եղան փոքրիկ զիւղական վարժարանների: Այդ վանքն էլ չունի միաբանութիւն:

Ան ներկայումս և այնպիսի վանքեր, որոնց մէջ եր-

բեմն հրեմն գոյութիւն ունեցած է զպրոց զիւղական մանուկների համար. զորօրինակ Հաղբատու և Սանահնի վանքերը. բայց որովհետեւ նոցա մէջ հաստատուն միաբանութիւն չկայ և վանահայրերն ստէպ ստէպ փոփոխուում էին, ուստի և նոցա զպրոցների գոյութիւնը կախուած էր առանձին անհատների ներկայութիւնից և բացակայութիւնից: Սարկի է այդպիսիների կարգում համարել և Ս. Վայիանէի վանքը. 1872 թուին արդի գիտնական կրօնաւորներից մէկը Վաստամեան Վահան վարդապետը նորոգեց և բարեկարգեց այդ վանքը. Մայր Աթոռի տպարանի օգնութեամբ հրատարակեց անդ Վպրոց անունով թերթը, բայց չյաջողեցաւ նորան կազմել միաբանութիւն. պատրաստեց և Մխիթար Վօշի Վատատանազարքի անդրանիկ հրատարակութիւնը, որ նորա վաղահաս մահից յետոյ լոյս տեսաւ Մայր Աթոռի տպարանում: Սոցանից զատ կան և ուրիշ վանքեր, որոնք, ինչքան գիտենք, ներկայ դարումս իբրեւ ուխտատեղեր և հնութիւններ շարունակ վայելել են ժողովրդի յարգանքը, սակայն չեն ունեցել պատշաճաւոր գործունէութիւն: Միքանիսների մէջ ջերմեռանդ կրօնաւորներ նոր բնակութիւն են հաստատել զպրոց բանալունպատակով, բայց տակաւին յաջողած չեն. այդպիսիներից են Հաղարծինը Վիլիջանի մօտ, Սարմիր վանքը Հ. Նախիջևանի մօտ, Խճկօնից վանքը Անուշ մօտ, Չարեքայ վանքը Վանձակի մօտ և այլք:

Ի.

Մեր խօսքը երեկոյանում է. զի այլեւս սպառեցաւ այն լոյսը, ու առաջնորդուում էր մեզ, ամենաճախ ժամանակը և

կոյր տղիտութիւնը, կարծես, կարողացած են ջնջել ան-
ցեալի պատկերը, աւանդելով մեզ միայն չոր պատեր, տխուր
աւերակներ և կիսակործան շէնքեր: Այժմ չկան այլևս վան-
քեր և բարձեալ է ամենեւին վանական կացութիւնը, թէև
փոխարէնը մնացած կան նոցա անցած փառքի նսեմացեալ
նշոյլները, որոնք գոգցես լեզու ելած չարաչար կշտամբում
են մեր անհոգութիւնն և կրօնական անտարբերութիւնը.
այսօր գոյութիւն ունին արդարև հռչակաւոր Տաթևը,
Գանձասարը, Ս. Գեղարզայ վանքը, Ս. Խորվիրապը,
Մողինն, Երնջակայ Ս. Արապետը, Մաղարթայ Ս. Նա-
խավկան, Արտազու Ս. Թադէն, Տարօնոյ Ս. Արապետը,
Հոռոմոսը և այլն. սակայն ի՞նչ են նոքա Համեմատութեամբ
իրենց անցեալի հետ. ամենատխուր հակապատկերն էր: Նո-
ցա մէջ միաբանութիւնների չկան, քարոզութիւնը, վարդա-
պետութիւնը և կրօնական ուսումն այլևս չեն ծաղկում:
Այժմ կը հայ ժողովուրդը շրջապատուած օտար քարոզիչ-
ներով և օտարակրօն որսկաններով՝ ոչ պակաս կարօտ է
իւր եկեղեցական դասի աչալըջութեանը և կրօնական եռան-
դուն գործունէութեանը, այժմ իսկ այդ վանքերի մէջ ամե-
նասակաւ բացառութեամբ թագաւորում է մտաւոր և բա-
րոյական կատարեալ մեռելութիւն: Մինչև ներկայ դարիս
սկիզբներն այդ վանքերն ունէին միաբանութիւնների, նոցա
պատկանում էին եկեղեցական վիճակների, որոնց առաջնորդը
նստում էր վանքում և այնտեղից հովւում էր ժողովրդին.
նոցա կրօնաւորներն անդադար դուրս էին գալիս, քարո-
զում էին ժողովրդին, եկեղեցական հանգէսներ էին կատա-
րում, մանուկներ էին ժողովում վանքի մէջ ուսում տալու,
ուխտադնացութիւններն անպակաս էին լինում և այլն.

այժմ ոչ մէկը դոցանից չկայ: Անոգ առնինք ուրեմն և տեսնինք, թէ ի՞նչն հղաւ այժմ վանքերի անշքանալու և անկման պատճառ.

ա. Ս. Լժմիաճնի մէջ ծագած խռովութիւնները Վաւիթ - Վանիէլեան կուսակցութիւնների երեսից սպառնցին նախ՝ Մայր Աթոռի եկամուտներն և դանձերը և երկրորդ՝ ժողովրդի վստահութիւնը նորա կառավարիչների վերայ. ինչոր Պարսից սարգարների դորձակալների ազաճութիւնից կարողանում էր ազատուել, այն կորչում անհետանում էր կուսակցութիւնների օգտին: Այսպիսով Մայր Աթոռը ոչ միայն աղքատացաւ, այլև ծանր պարտքի տակ ընկաւ, որն ստիպեց Ափրիմ կաթուղիկոսին փախչել Ս. Աթոռից: Միւս վանքերն էլ զերծ չգտնուեցան այս խառնակ և անզլուխ դրութեան վատ հետևանքներից. անհաւատարիմ մարդիկ վատնեցին վանքերի գոյքը և եկամուտները. վանականների վարկն սկսեց կոտորուել ժողովրդի աչքում և տուրքերն սկսեցին պակասել:

բ. Ռուս - պարսկական և ռուս - տաճկական պատերազմներն ընդհանուր յուզման պատճառ հղան. մաճմէտականներն յարձակուեցան շատ վանքերի վերայ, կողոպտեցին, քանդեցին, կրօնաւորներին մեծամեծ տուգանքների տակ դրին, ուխտաւորներին երկիւղի և անստուգութեան մէջ ձգեցին և այսպիսով ամենուրեք յառաջացաւ մի ընդհանուր աւերած և աղքատութիւն, որ ազդեցութիւն ունեցաւ և վանքերի վերայ:

գ. Աթոռիկոսներն անխոյթ գտնուեցան վանքերը վերականգնելու և նոցա կրած վնասները յետ բերելու: Վաւիթ - Վանիէլեան վէճից յետոյ ոչ Վաւիթ և ոչ Վանիէլ

չհողացին մի որևիցէ վանքի վերանորոգութեան վերայ. Եւ փրեմ կաթուղիկոսը, Պանիէլի յաջորդը, տկար գտնուեցաւ վանահայրերից հաշիւ պահանջելու. նորա յաջորդն Յովհաննէս ոչ մի օգուտ չքաղեց իւր ժամանակից վանքերի կալուածներին տիրելու և նոցա սեփականութեան իրաւունքը նոր օրէնքներով վաւերացնելու. Ներսէս Լ. ժողովեց վանքերի արդիւնքն ու գոյքը Ա. Լ. ջմիածին, վանականներին փախստական վարեց ամէն կողմ, բայց չարողացաւ նոր վանք և վանականութիւն կազմել. նոյնը չյաջողեցաւ նորա երկու յաջորդներին, որոնք ջանք դրին վանքերից միքանիսի վերանորոգութիւնը փութացնելու:

Դ. Հատ վանքերի նշանաւոր սրբութիւններն և մատենները հետզհետէ փոխադրուեցան Ա. Լ. ջմիածին կամ մի այլ տեղ. նոքա այսօր Ա. Լ. ջմիածնի անուանը, սրբութեանը և արդիւնքներին ոչինչ նոր բան աւելացուցել չեն, զի նա ինքն ըստ ինքեան իւր նուիրական Ա. տաճարներու, Ա. Լուսաւորչի Աջով և Ա. Միւռոնով արդէն իսկ մի ցանկալի սրբութիւն է. մինչդեռ միւս վանքերը զբոլուելով իրենց պատմական սրբութիւններից, զբոլում են ամէն բանից. Ամենափրկչի Ա. Պատկերը, Պետարգելի Ա. Նշանը, Ա. Պեղարդը, Ա. Յակոբայ Աջը և այլն միայն զարգարում են Մայր Աթոռի թանգարանը, մինչդեռ նոքա իրենց տեղերում առանձին առանձին վանքերի զոյութեան պատճառ էին լինում:

Ե. Ներկայ դարումս կաթուղիկոսներից ոմանք ներեցին իրենց խիւղ զանազան ուխտատեղերի արդիւնքը և յատկացնել Ա. Լ. ջմիածնին կամ ուրիշ տեղի: Այդ սխալը ոմանց աչքին երևում է խոհեմ տնտեսադիտութիւն. այն

ինչ, եթէ ուշադրութիւն դարձնենք Հեռեանքների վերայ, կրտսնինք, որ պէտք էր իւրաքանչիւր վանքի արդիւնքը պահել իրեն մէջ և արդիւնաւորել՝ մի դպրոց կամ այլ հասարակաշահ գործ հաստատելով այնտեղ, որպէսզի ժողովրդի ջերմեռանդութիւնը կենդանի մնայ և առաւել սնանի ու աճի: Բազմամարդ քաղաքները կարող են ոչ միայն իրենց զաւակների համար իրենց տեղական դպրոցներին օգնել, այլ մինչև անգամ նպաստել և կրօնական-պատմական սրբավայրերի պայծառութեանը: Այնինչ խելով վանքերի եկամուտներն և տալով քաղաքների դպրոցներին կամ տանելով Ա. Իջմիածին, մենք բանադրում ենք այդ վանքերին լինել թափուր և անշուք և միանգամայն անկարող մի որ և իցէ բարոյական հաստատութիւն կազմելու: Վերաւոր պատճառաբանութիւնն այն է, որ այդ արդիւնքներով պահուում են զանազան դպրոցներ, սակայն այդ մի առիթ է արդարանալու, չէ՞ որ նոյն գումարներով կարելի է դպրոց պահել և վանքերում և այդ աւելի օգտաւէտ կրլինի ժողովրդի, մանաւանդ գիւղական դասի համար:

Ը. Ահեղեցական կարգապահութիւնը, որ այնքան կարեւոր է վանական կեանքի համար, այս դարում բոլորովին խանդարուեցաւ. յառաջ իւրաքանչիւր վանական մի բարձրագոյն աստիճանի և պատուի հասնելու համար պէտք է անցնէր իւրաքանչիւր ստորին աստիճանը և նորա արժանաւորութիւնները պէտք է փորձուած լինէին փոքր գործերի մէջ: Այժմ այդ գեղեցիկ կարգապահութիւնը և նորան լծակից շատ բարի և օգտակար պայմանները, բոլորովին զանցառութեան են տրւում: Աստի յառաջացել է այն, որ աւագութեան և ծերութեան պատիւ, արդիւնա-

ւոր անցեալի յարգանք, գիտութեան և կրթութեան վարկ, վարչական հմտութիւնների և բարեպաշտական կեանքի արժանիք տեղի են տուել ճարպիկութեանն և աշխարհային շահերին, որոնք և են այսօր բարձրագոյն աստիճանների ծանուցեալ վերելակները:

է. Անական կեանքն ինքն ըստ ինքեան խախտուեցաւ, երբ իւրաքանչիւր վանական սկսեց նախադասել քաղաքներում զանազան պաշտօններով և յանձնարարութիւններով մնալ այս առաւել զարգացաւ այն ժամանակ, երբ առաջնորդներն իրենց վանքերը թողին և սկսեցին քաղաքներում բնակել: Այժմ եկեղեցական կանոն և ոչ մի օրէնք նուիրագործել չէ այդ փոփոխութիւնը, միակ պատճառաբանութիւնն այն է, թէ հոգեւոր ատեաններին հարկաւոր է քաղաքային ատեանների մօտ լինել, եթէ մինչևանգամ այդպիսի կարիք զգալի լինի, դարձեալ հարկ չկայ վանական մարդիկներին քաղաքի մէջ ապրել: առաջնորդներն և իրենց տեսութեան տակ գտնւող դպրոցը շատ աւելի մեծ օգուտ կուտան եկեղեցու հօտին, երբոր հեռու լինին քաղաքներից և գործին վանքերի մէջ: Այս առաւել անհրաժեշտ է այն վիճակների համար, որոնք մահմետական տէրութիւնների մէջ են, զի յայտնի է, որ առաջնորդն այնտեղ աւելի բարձր նշանակութիւն ունի, որն ևս առաւել կրքարձրանայ, եթէ նորա աթոռը կրօնական սրբապայրում գտնուի: Մինչդեռ մենք տեսնում ենք, որ Տաճկաստանի կրօնաւորները մեծ մասամբ լցւում են Ա. Պօլիս և Թափուր ևն առաջնորդական աթոռներն և վանքերը:

ը. Արդի կրօնաւորներն, ինչ լաւ արժանաւորութիւններ և ունենան, դարձեալ կրօնաւորներ չեն, ամէնքը խոյս

են տալիս նեղութիւնից, ամէնքը կամենում են, որ ժողովուրդն արտաքոյ կարգի պատիւներ ընծայէ նոցա. ամէնքին հաճիլի է գանուել մի բարձր պաշտօնի գլուխը. համեստ կրօնաւորի գործը և կոչումը, որ է առաքինութեան օրինակ լինել, քարոզել և ուսուցանել, շատ փոքր է երեւում նոցա աչքին. եթէ շատ սակաւաթիւ բացառութիւններ կան, և՛ նոքա նուազ պատրաստութիւններ ունենալու պատճառով վարակուել են իմերջոյ ընդհանուրի յատկութիւններով: Արօնաւորների մեծ մասը մտածում է անձնական հանգստութեան, փառքի և վայելչութեան վերայ. բանիս վկայ այն կերպանն ու թաւիշը, որով նոքա պաճուճւում են, այն տներն ու կալուածքները, որոնցով ճախանում են նոցա մերձաւորները, այն զարդերն ու կառքերը, որոնց երազով անցնում է նոցա սղջ կեանքը, այն նշանակեալ հանգստութեան և զբօսանքի ժամերը, որոնք փակում են գործատէր մարդիկների առաջ նոցա դռները, և այն դրամագլուխները, որոնք նոցա մահից յետոյ զանազան վէճերի և կտակների նիւթ են դառնում և որոնք սակայն երբեք չեն կարող չկշտամբել նոցա ազահութիւնը: Ա. Ահեղեցու հօտը չի կարող այգալիսիներին ընծայել այն երախտագիտութիւնը, որ վայելում են այն սակաւաթիւ կրօնաւորները, որոնք փոխանակ դրամագլուխների թողին ժառանգութիւն գրքեր, հասարակաշահ շէնքեր, սուրբ և մաքուր վարքի օրինակ և իմաստալից վարդապետութիւններ ու քարոզներ: Արօնաւորի դոհարներն ու մարգարիտներն իսկապէս սղբա են, որ իբրեւ յաւիտենական գանձեր կրպահեն նորա անունը յաւիտեան:

և թ. * աստրակութեան աշխարհական դասը Առասաց

տիրապետութեան շնորհիւ միջոց գտաւ պետական վար-
ժարաններում կրթուելու և իւր զարգացմամբ եկեղեցական
դասից շատ և շատ աւելի յառաջ անցնելու, այսպէս եղաւ
և Օսմանեան Հայաստանում, ուր աշխարհականների որ-
դիք Նւրուպա երթալու յարմարութիւններ ունէին: Հին
եկեղեցական սերունդը չվերանորոգուեցաւ նորակիրթ տար-
րերով. մինչևանգամ յարատեւեց մտաւոր անշարժութեան
մէջ: Հետզհետէ աշխարհականի և եկեղեցականի մտաւոր
զարգացման և աշխարհահայեցութեան կերպարանքը այն-
պէս տարբերուեցան իրարուց, որ այլ ևս նախկին սերտ
կապը և պատմական առնչութիւնը կարծես մոռացուե-
ցաւ. զի դերերը փոխուեցան. նախկին առաջնորդն այժմիկ
ստիպուած էր մտնել առաջնորդեալի հովանաւորութեան
տակ, եթէ ոչ պաշտօնապէս, զէթ բարոյապէս և նիւթա-
պէս: Պարզ է, որ աստի կարող էին յառաջանալ մէկ կող-
մից՝ մի տեսակ անբացատրելի սառնութիւն դէպի եկեղե-
ցական կոչումը և միւս կողմից՝ մի խուլ արտունջ կամ
գեղոհութիւն աշխարհականների դէմ: Այն և ոչ այս
չունին, իհարկ է, ճշմարիտ հիմք պատմութեան մէջ և
իբրև ժամանակաւոր երևոյթներ տեղի պիտի տան ի վեր-
ջոյ մի սերտ համերաշխութեան հօտի և հովուի մէջ: Չի
միակ ճշմարտութիւնն այն է, որ Հայոց Նկեղեցին և իւր
հօրը չեն ունեցիլ երբէք տարբեր շահեր և ձգտումներ,
այլ եղել են միշտ իրարից անբաժան իբրև մի հոգի մի
մարմնի մէջ:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ.

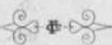
Գուցէ ընթերցողին միակողմանի երևի մեր համառօտ նկարագիրը. զի խօսելով լաւերի վերայ, մենք լռեցինք վատերի մասին. և այս ոչ անխորհուրդ: Մեր նպատակն էր պատկերացնել վանական կեանքը իբրեւ կազմակերպութիւն, իբրեւ հասարակական ասպարէզ, իբրեւ մի նուիրագործեալ դրութիւն: Մենք ցոյց տուինք այդ, որքան ներում էր մեր կարողութիւնը, և տեսանք, որ բնութեան դիւրագայթ զաւակներին հնարաւոր է ոտքի տակ առնել մարմինը և կազդուրուած հոգեւոր մարդութիւններով՝ արիանալ աշխարհի համար, մեծամեծս գործել և անմահանալ. տեսանք, որ այդ կեանքը օգտակար եղաւ Հայոց Աշխուհեցուն և մեծապէս նպաստեց Հայոց կրթութեան, լեզուի և բանահիւսութեան բարգաւաճմանը: Անշուշտ այդ ամէնն յաջողեցաւ այն կազմակերպութեան շնորհիւ, որ հաստատուեցաւ վանքերի մէջ:

Հարկ չկայ ապացուցանելու, որ ամենայն հաստատութեան մէջ, եթէ կայ կազմակերպութիւն և կանոնական սահման, նոյն իսկ վատերն ևս անգոր են մնում և կրթարկուելով ընդհանուրի ազդեցութեանը, չեղոքանում են: Նոյնը տեղի ունեցաւ և Հայոց վանական կեանքի մէջ. ասել թէ այնտեղ վատեր չեն եղել, հեռու կրիքնի ճշմարտութիւնից: Այդ վատ և վնասակար անդամներն այն դէպքերում միայն բարձրագլուխ հանդիսացան, երբ Հայոց Աշխ-

ղեցու կազմակերպութիւնը թուլացաւ և կանոնական սահմանը քանդուեցաւ: Այդպիսի մի ժամանակ էր զորօրինակ Ն. դարում այն շրջանը, երբ Ս. Սահակ Պարթևի տեղը օտարազգի և կաշառակեր Բլբլիշոներն և Շմուէշները նըստան, երբ Ալարդանի ու նորա նիզակակից ուխտապահների տանուտէրութիւնը ուրացող Հայ իշխանների ձեռք անցաւ: Պիտինք որ այն ժամանակ ապականուած եկեղեցականների թիւն աճեցաւ. և անշուշտ այդպիսիների Հետ է՝ խօսում երջանիկն Նզիշէ իւր «Յաղագս Միանձանց» խրատի մէջ, երբ դանգատում է Հայոց կրօնաւորների վատութեան վերայ. «Յետսընդգէմ ընթերցաք, ասում է նա, զգեղեցիկ գրեալսն. ի պատճառս ուխտաւորութեան Հեռացաք ի սուրբ ծնողացն և արարաք բազում Հարս օտարոտիս. աղատացաք ի Հարկաց արքունի, զորս առանց մեղաց էր Հարկին, և մտաք ընդ Հարկաւ ստացուածոց, որ լին անառակ ազահութեամբ. չեաք յանկողինս սուրբ Հարսանեաց, և արարաք մեզ բարձրագահոյս առաւել քան զաշխարհի. կօշիկք ոտից մերոց յանդիմանեն զմեզ, եթէ չեն սուրբ ճանապարհք մեր. հանգերձք մեր աղաղակին զգործոց մերոց, եթէ մերկ հմք յերկնաւոր զգեստուցն. երաւարք մեր ցուցանեն զմեզ, եթէ ոչ հմք յափշտակելոց ընդառաջ Տեառն ի վերայ օդոց. շինուածք ապարանից մերոց յայտ առնեն, եթէ ոչ ունիմք մեր տաճար առանց ձեռագործի յերկինս. կալուածք անդաստանաց մերոց կշտամբեն զմեզ, եթէ չեք մեր բաժին ի վիճակն, յերկնաւորս. մրգուղք անյաղք հղաք ի կերակուրս և առանց չափոյ արբաք գինի պղտորիչ խորհրդոց և մտաց. խոր ի քուն ննջիմք ամենեքեան և երազ թուի մեզ ճշմարտութիւնն. արգի-

լեալք զլսելիս ի սուրբ ընթեցուածոց և ունկնդիր եմք բառաջման խաշանց մերոց. ցաւալից են անդամք մարմնոց մերոց, զի յառաջ քան զմարմինս զողիս ակտացուցար»: Եղիշէի այս բողբջի հետ կարելի է միացնել Մովսէս Խորենացու Ազրի մի մասը և Ղազար Փարպեցու թուղթը «Մեղադրութիւն Ստախոս Արեղայից», որպէսզի կարողանանք տեսնել, թէ նոյն իսկ Ե. դարում, որ Հայոց համար մի օրինակելի ժամանակամիջոց է, պակաս չէին վատ և վնասակար կրօնաւորներ: Սակայն ի՞նչ նշանակութիւն ունեցան նոքա. միայն մի յաւիտենական վատ անուն թողնելուց զատ ի՞նչ շահեցան նոքա, երբ կային նոցա գէմ առաքինի Թեոփիլաններ Ս. Սահակ, Ս. Մեսրոպ, Ս. Յովսէփ և նոցա հետեօղ ու ժամանակակից Ս. Հայրերը՝ Եղիշէի, Մովսէս, Եղիշէ, Աղան, Աբրահամ, Ղազար և այլ շատերը, որոնք և փրկեցին հասարակութիւնը բարոյական անկումից: Նոյնը տեսնում ենք մենք Հայոց եկեղեցական պատմութեան ուրիշ զանազան շրջաններում, երբ անխիշխանութիւնը, բռնակալութիւնը, տգիտութիւնը աջակից էին մարդկային ստոր կրքերին, շահամոլութեանը և անձնական ռիսկալութեանը: Այս տխուր և արգահատելի շրջանները, որոնք բարեբաղդաբար սակաւաթիւ են և կարճատե, թէպէտ առժամմի վնասում են ընդհանուրի յառաջադիմութեանը, սակայն բիծ են դնում միմիայն առանձին անհատների վերայ և երբէք չկարողացան նսեմացնել վանական կեանքի աշխարհաշէն գաղափարները. զի «փոխանակ հարց որդիք» գալով յաջորդաբար պահպանուեցաւ այն հաստատուն կազմակերպութիւնն, ինչոր սահմանեցին Ս. Լուսաւորիչ և իւր արժանաւոր հետեօղները:

Այս փանականների թիւը կախուած է նաեւ Հասարակութիւնից և կաթուղիկոսներից, և այս մանաւանդ արդի ժամանակներում: Որքան լուսաւորուած է Հասարակութիւնը, ջերմեռանդ է, անկեղծ է դէպի Եկեղեցին և նախանձախնդիր է առաքինութեան, այնքան պակաս է փառերի թիւը: Որքան տգէտ և ապականուած է Հասարակութիւնը, այնքան աճում են նոքա: 'Նմանապէս' լաւ կաթուղիկոսների ժամանակ փառ կրօնաւորներն Հռոմ են ասպարէզից, իսկ փառերի ժամանակ աջակից է նոցա ամենայն պաշտպանութիւն: Հասարակութիւնն Հարկից ազատում է կրօնաւորներին, իւր վերայ է առնում նոցա բոլոր աշխարհային Հարկերի բեռը, ապահովում է փանքերի լաւ թէ փառ զոյութիւնը և պատրաստ է միշտ հասնելու նոցա կարօտութեանը, հետեւաբար ունի միջոց հսկելու նոցա բարոյական վիճակի վերայ և փառերին ասպարէզ չաւրել: 'Նմանապէս' կաթուղիկոսներն իրենց հոգեւոր բարձր և անսահման իշխանութեամբ ազատ են ընդունելու լաւին և մերժելու փառին, նոցա զործն է ընդհանուրի ուղիղ առաջնորդութիւնը, որի համար և ամենայն տեղ Հայաստանայց Եկեղեցին Ա. պատարագի ժամանակ մաղթում է նոցա երկար կեանք «ուղիղ վարդապետութեամբ»:

Յ Ա Ն Կ.

Ծան. 1872ին գրուած այս համառօտ տեսութիւնը կարգացուեցաւ 1883ին Գէորգեան Ճեմարանի տարեկան հանգէսի ժամանակ: Մեր կարծիքով զեռ վաղ է Հայոց վանքերի ընդարձակ և լիակատար տեսութիւնը գրելու, զի անհշակ են բոլոր աղբիւրները, պակաս են նշանաւոր վանքերի տեղագրութիւնները և ընկերացող դասն իսկ զեռ չունի հետաքրքրութիւն այդպիսի մասնաւոր խընդիրների: Աւստի այս համառօտ տեսութիւնն ինչ ինչ փոփոխութիւններով լոյս տեսաւ ոչ իբրև լիակատար գործ, այլ իբրև նախաձեռնութիւն Հայոց վանքերի մասին. այստեղ ամփոփեցինք նախ մի համառօտ տեղեկութիւն ընդհանրապէս վանքերի ծագման և զարգացման մասին (տե՛ս Ա — Զ), ապա մի նկարագիր Հայոց վանքերի Դ — ԺԹ դարը (տե՛ս Զ — ԺԸ) և իվերջոյ մի հարեանցի ծանօթութիւն արգի վանքերի մասին և յիշատակութիւն այն պատճառների, որոնք մեր կարծիքով նպաստեցին վանքերի անկմանը (տես ԺԹ և Ի): Տեսութեանս մէջ յիշուած վանքերի ցանկը հետևեալն է.

Դար.

- Զ. Ակոտու վանք 29.
- Ժ. Աղթամարայ 42.
- ԺԵ. Ս. Ամրդու Ամրդու 73.
- ԺԶ. Ս. Անանիա առաք. 74.
- ԺԴ. Ս. Անդրէի 65.
- ԺԴ. Ապրակունեաց 69.
- Ե. Արագածոտնի 34.
- ԺԱ. Արեգի անապատ 53.
- ԺԹ. Արմաշու 83.
- ԺԲ. Արտազու 22, 55, 64, 87.
- ԺԴ. Արթակաշնի 54, 60.
- Ժ. Բաղնայր 42.

Դար.

- Ս. Բարձուղիմէոս առաք. 22.
- ԺԱ. Բարսեղեանց անապ. 53.
- ԺԱ. Բջնայ 55, 58.
- ԺԵ. Գանձասար 87.
- ԺԴ. Գալլեւորի 68, 74.
- Ե. Ս. Գալլեւորի 86.
- ԺԵ. Ս. Գեղարդայ 71.
- ԺԲ. Գեօղայ Դոշայ 58—61.
- Զ. Գիւտայ 29.
- Դ. Գլափայ 24, 26, 33, 84, 87.
- Ժ. Ս. Գրիգոր 43.
- Ե. Դպրեւանք 34.

Երանք.

- ձ. Դրագարկ 54.
 Դ. Ս. Էջմիածին 32, 33, 70—74, 76.
 80—83, 86, 88, 89, 90.
 — Ս. Թաղէի տէս Արտազու.
 Է. Թանահատի 22, 25, 42.
 ձ. Թեղէնեաց 46, 58.
 — Իննականեան տէս Գլակայ.
 ձ. Բ. Ս. Խաչ 84.
 ձ. Դ. Խառարատայ 69.
 ձ. Իրաւորի 30.
 ձ. Ի. Խժկօնից 42, 86.
 ձ. Խոտակերից 25, 42.
 ձ. Դ. Խորանաշատի 63.
 ձ. Ե. Ս. Խորվերայի 71, 87.
 — Ս. Կաթուղիկէ, տէս Էջմիածին.
 ձ. Կաթիջաւորի 43, 44.
 ձ. Կաստաղենի 54.
 ձ. Կարմիր 53, 86.
 ձ. Կեչախառ. 42, 58.
 ձ. Բ. Հազարձինու. 58, 59, 86.
 ձ. Հաղբատու. 42, 45, 55, 58, 60, 86.
 Թ. Հառիճայի 58, 84, 85.
 ձ. Կ. Հառուցթառայ 42, 46, 58, 70, 74.
 ձ. Հնանիտի } 22, 30, 70.
 Հոգեաց }
 ձ. Հոռոմայրի 46.

Երանք.

- ձ. Հոռոմայր 29, 30, 42—44, 58, 87.
 ձ. Բ. Հոռովայի 53, 59.
 ձ. Կ. Ս. Կազարի 77.
 — Մայր Եկեղեցի տէս Էջմիածին.
 ձ. Մարմաշենու. 42.
 Է. Մարենոցի 25, 36, 42.
 ձ. Ե. Մեծոփայ 70.
 ձ. Բ. Ս. Բակորեանց 83.
 ձ. Ե. Բովհանապանք 72, 74.
 ձ. Դ. Ս. Դախովայի 70, 74, 87.
 Թ. Դարեկայ 30, 42—44.
 ձ. Դարապանք 29.
 ձ. Է. Զարեք անապ. 74, 86.
 ձ. Սաղմոսապանք 46, 70.
 ձ. Սանահին 30, 42—45, 58, 86.
 Թ. Սեան 42, 46, 58, 70, 76.
 ձ. Կ. Սեւեան 52, 58.
 — Սիւնեաց վարդապետարան տէս
 Տաթև.
 Է. Վարդապայ 84.
 Է. Վարդիկ Հայր 35.
 Ե. Տաթև 35—39, 55, 69, 70, 87.
 ձ. Դ. Յիւնայ 70.
 ձ. Բ. Ս. Փրկիչ 30.
 ձ. Դ. Քանայի 67.

